OKTATÁSKUTATÓ INTÉZET

Forray R. Katalin – Kozma Tamás

Regionális folyamatok és térségi oktatáspolitika

EDUCATIO FÜZETEK

Forray R. Katalin – Kozma Tamás

Regionális folyamatok és térségi oktatáspolitika

OKTATÁSKUTATÓ INTÉZET

BUDAPEST, 1999

EDUCATIO FÜZETEK 225

SOROZATSZERKESZTŐ: DEGOVICS CSILLA

Közreműködők
Híves Tamás
Radácsi Imre

Opponensek
Süli-Zakar István, Kossuth Lajos Tudományegyetem
Vuics Tibor, Janus Pannonius Tudományegyetem

Oktatáskutató Intézet
ISSN 1419-1121
ISBN 963 404 346 1

Felelős kiadó: az Oktatáskutató Intézet főigazgatója
Műszaki vezető: Orosz Józsefné
Műszaki szerkesztő: Híves Tamás
Terjedelem: 6 A/5 ív
Készült az Oktatáskutató Intézet sokszorosítójában

TARTALOM

BEVEZETÉS 5

A REGIONÁLIS SZEMLÉLET 7

KÖSZÖNET 13

AZ OKTATÁS IRÁNTI IGÉNYEK REGIONÁLIS VÁLTOZÁSAI 14
- **A 3-5 évesek** 14
- **A 6-13 évesek** 16
- **A 14-17 évesek** 17
- **A 18-23 évesek** 19

AZ ISKOLÁZOTTSÁG REGIONÁLIS VÁLTOZÁSAI 21
- **Analfabéták** 21
- **Szakmunkások, szakmunkás tanulók** 22
- **Érettségizettek** 24
- **Diplomások** 26

AZ INTÉZMÉNYI ELLÁTOTTSÁG REGIONÁLIS VÁLTOZÁSAI 27
- **Óvoda** 27
- **Általános iskola** 30
- **Középfokú oktatás** 36
- **Harmadfokú képzés** 41

REGIONÁLIS OKTATÁSPOLITIKA: MEGFONTOLÁSOK 46
- **A Dunántúl – Tiszántúl különbség** 46
- **Harmadfokú képzési ellátottság** 47

BEAVATKOZÁSI TÉRSÉGEK 50
- **A-típus: aprófalvas térségek** 50
- **B-típus: "mezővárosi" térségek** 52
- **C-típus: nagy falvas térségek** 53
- **D-típus: határmenti térségek** 55

ÖSSZEFOGLALÁS 58

IRODALOM 60

TÁBLÁZATOK 62

TÉRKÉPEK 70

BEVEZETÉS

Ez a tanulmány áttekintést ad azokról a regionális változásokról, amelyek 1990-97 között következtek be az oktatás és az oktatáspolitika területi rendszerében. E regionális változások tükrében pedig azokat a térségeket különíti el, amelyek a többitől eltérően "viselkednek", vagyis ahol (oktatás)politikai beavatkozás, távlati fejlesztési stratégia kimunkálása szükséges.
Ennek a munkának sürgető adminisztratív-politikai indokai vannak.

> Egyik adminisztratív-politikai indoka *az országos területfejlesztési koncepció és a vele kapcsolatban hozott országgyűlési határozat*. Ez azt mondja ki, hogy a területfejlesztés eredményeit – illetve az azt megalapozó gazdasági, társadalmi folyamatokat, azok alakulását a felelős szaktárcáknak monitorozni és két évente jelenteni kell. Jelen dolgozatunk e munka részét képezi (noha az áttekintés időtávja hosszabb, mint a megjelölt két esztendő).
>
> Másik adminisztratív-politikai indok *az ún. európai strukturális alapokhoz való csatlakozás* (területfejlesztési, szociális, közösségi kezdeményezési stb.). Ezekből az alapokból középtávon az Európai Unió kiemelten kívánja támogatni többek között a fejlődésben elmaradt, illetve az ún. monostruktúrás térségek átalakítását. Jelen munka egyúttal hozzájárulás az európai strukturális alapokhoz való csatlakozáshoz a tervezett fejlesztések oktatási-képzési ("humán erőforrás fejlesztés") szükségleteinek föltárásával, megfelelő stratégia javaslásával.

A tanulmány szakmai-tudományos előzményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

> Egyfelől az a mintegy két évtizedre visszatekintő kutatói tevékenység, amelyet más-más műhelyekben (MTA Pedagógiai Kutatócsoport, Oktatáskutató Intézet) végeztünk (eredményeinek fölsorolását lásd az irodalomjegyzékben). E tevékenység arra irányult, hogy *föltárjuk a mindenkori oktatásfejlesztési koncepciók regionális vonatkozásait, és a területi szükségleteknek megfelelő, regionálisan szükségképp eltérő fejlesztési stratégiák kimunkálását alapozzuk meg.*

Másfelől szakmai-tudományos előzménynek tekintjük azokat az utóbbi évtizedben végzett kutatásainkat, amelyek egyrészt *egy-egy kisebbségi csoportra irányultak* (Forray R. Katalin), másrészt pedig *az ún. harmadfokú képzés problematikáját célozták meg* (Kozma Tamás). Az ezeket kísérő szakirodalmi föltárás (Radácsi Imre), illetve statisztikai analízis és reprezentáció (Híves Tamás) tette lehetővé, hogy olyan elemzéseket tudjunk elvégezni, amelyekhez folyamatosan szakmai és politikai műhelymunkára van – lett volna és lenne a jövőben – szükség.

A REGIONÁLIS SZEMLÉLET

A regionális szemléletnek az Európai Unióhoz való csatlakozás lehetősége mintegy évtizednyi érdektelenség után újból a megérdemelt fontosságot tulajdonít. Egyre gyakrabban fogalmazódik meg, hogy a területi egyenlőtlenségek növekedése miatt az ország területileg-társadalmilag is kétfelé szakadhat. A kilencvenes évek gazdasági változásai a fejlettebb infrastruktúrájú, kedvezőbb földrajzi fekvésű Nyugat-Dunántúlnak kedveztek, és sújtották a fejletlenebb régiókat.

> Az oktatás finanszírozásának decentralizálása a szegényebb térségeket még nehezebb helyzetbe hozta. A költségvetés a közoktatási kiadásoknak 50-60%-át biztosítja, s ahol nincsen működő gazdasági szervezet, ott kisebb az önkormányzat bevétele, nem tudja támogatni az iskolákat. Még inkább érvényes ez azokra a térségekre, ahol a lakosság jelentős hányada segélyeken él, és egyre nagyobb megterhelést jelent számára a gyermekek iskolázása.

A gazdasági folyamatok hatása a szakképzésben még erősebben jelentkezik: a duális szakképzéshez működő gazdaság szükséges, ez pedig ezekben a térségekben nem elég erős. Az életfeltételeket, az élet minőségét alapvetően meghatározó munkanélküliség elsősorban a képzetleneket sújtja. Így bezáródik az ördögi kör, amelyből csak igen nagy áldozatok árán lehet kijutni. Amikor jelentésünkben a regionalitást vesszük szemügyre, akkor abból indulunk ki, mely terület, régió alkalmas adekvát a különböző iskolai szintek, ill. az általuk nyújtott szolgáltatások értelmezéséhez. Könnyen belátható, hogy a régió fogalmai közül nem lehet bármelyiket alkalmazni. Az ország nagy-térségei (pl. Alföld, Észak-Magyarország, Észak-Dunántúl, Dél-Dunántúl, Budapest és környéke) alkalmasak arra, hogy egyetemek, innovációs centrumok helyzetét, vonzását és kínálatát lehessen mérlegelni. A megyék – bár szerepük jelentősebb kisebb a rendszerváltás után – megfelelő térségtípust jelentenek, ha a középiskolai hálózatot vesszük szemügyre. A települési szint – például egyes falvak területe – a megfelelő óvoda vagy alsó tagozatos iskola telepítésének, működésének vizsgálatára.

> Az iskola nem lehet túlságosan távol a fiatalok lakóhelyétől (utazási költségek), illetve a potenciális munkahelyektől. Országosan nagy, viszont az egyes területeken kis számú fiatal jöhet számí-

tásba. Ebből az következik, hogy a középfokú iskolák hálózata nem lehet túlságosan sűrű, ebben a vonatkozásban tehát nem gondolkodhatunk települési szintben.

A foglalkoztatottság és munkaerőpiac alakulásának vizsgálatára a Munkaügyi Minisztérium alakította ki a kistérségeket, amelyek a Központi Statisztikai Hivatal korrekciójával váltak ismertté. Ezek nagyjából a korábbi járásoknak, városi vonzáskörzeteknek felelnek meg: központjukban egy nagyobb település helyezkedik el, ezt veszik körül a kisebb községek. A kistérségi lehatárolásnak az az alapja, hogy a lakók mindennapi szükségleteiket nagyjából ilyen területen elégítik ki.

> A regionális, területi szemlélet mind a megértésben, mind a fejlesztésben támpontokat adhat. A lakóhely – település, kistérség, régió – az egyéni, családi szociokulturális előnyökre vagy hátrányokra halmozza azokat a feltételeket, amelyeket az egyén nem tud megváltoztatni (ezért költözik el vagy költözik oda, ha tud). Hátrányos szociokulturális helyzetű fiatal az ország bármely területén élhet, de ha hátrányos helyzetű a lakóhelye is, akkor terhei megsokasodnak. Ez a különbség statisztikailag is kifejezhető. Györgyi (1997) összehasonlította a szakiskolások családi körülményeit az ország jellegzetes térségeiben. Budapesten és az Észak-Dunántúlon a szakiskolák diákjainak anyagi helyzete az átlagokat tekintve sokkal jobb, mint más régiókban. A Dél-Dunántúl szakiskoláiban már halmozódnak a családi eredetű hátrányok: sok a válás, sokan megjárták a nevelőotthonokat, sok a cigány tanuló, a nagy családból érkező, s ehhez párosul a szülők alacsony iskolázottsága és munkanélkülisége.

Egy viszonylag stabil munkapiaccal, széles képzési kínálattal rendelkező nagyvárosi térség pusztán önmagában kedvezőbb feltételeket nyújt a leszakadó családok gyermekeinek: akár formális iskolai végzettség biztosításával, akár azzal, hogy nem zárja el teljesen a fiatalokat a munkapiactól. Ennek az ellentéte érvényes az ország elmaradt térségeire.

Források, módszerek

Az elemző munkához lényegében két területileg (településsorosan) rendezett adatforrást vettünk igénybe.

> *Az Oktatáskutató Intézet ún. OTTIR-adatbázisa.* Ebben az adatbázisban 1965-től gyűjtött településsoros statisztikai adatok van-

nak, településenként – településtípusoktól, illetve évektől függően eltérően – mintegy 100 adat. Az OTTIR adatbázis a KSH T-Star elnevezésű adatgyűjtésén alapul, amit az Oktatási (Művelődési) Minisztérium adataival, illetve további demográfiai és teljesítményadatokkal egészítettünk ki.

A VÁTI adatbázisa. Ehhez az adatbázishoz – annak egy részéhez – ennek az elemzésnek a céljából fértünk hozzá (az előre kiválogatott adatok ebben az elemzési fázisban, sajnos, nem tettek lehetővé összetettebb és több szempontú elemzéseket).

Az elemzésekhez fölhasznált adatokat – a földolgozottság jelenlegi állapotában – a függelékben közöljük. Táblázatokat és ábrákat mutatunk be, főként azonban arra törekedtünk, hogy ahol lehet, kartográfiai megjelenítést alkalmazzunk. Ehhez a Mapinfo programot vettük igénybe. Az adatok földolgozását az eddigi földolgozásaink eredményeivel vetettük egybe, ezeket az irodalomjegyzékben soroltuk föl.

Megjegyezzük, hogy – bár elemzésünkhöz demográfiai adatok nélkülözhetetlenek voltak (lettek volna) – valójában *csak az 1990-es népszámlálás adataira támaszkodhattunk* (más adatok nincsenek településsorosan rendezve). Ezért a demográfiai mutatókkal történő "elemzéseinkben" az 1990 utánra vonatkozó megállapítások, összehasonlítások másik végpontja mindig előreszámítás (pl. korcsoportok nagysága 1997-ben). Az elemzéseknek ezt a gyöngéjét tudtuk ugyan, mégis kénytelenek voltunk vállalni, a teljesség kedvéért. Az iskolázottsági-képzettségi adatokkal ilyen gondunk azért nem volt, mert más adatforrásból – az illetékes tárca (tárcák) adatrendszeréből – merítettük őket, és az adatgyűjtés ezeknél évente történt. Itt viszont esetenként az összeilleszthetőség problémája merült föl, illetve az, hogy az adatokat eleve csak pl. megyei szinten aggregálva szerezhettük be, használhattuk föl.

Terminológia

Ebben a tanulmányban visszatérően alkalmazunk néhány kifejezést, mégpedig az alábbi értelmezés szerint.

Területi egységek. A közbeszédben térség, régió, területi egység rendszerint összekeveredik. Mi ebben a tanulmányban a *térség* szót választottuk összefoglaló kifejezésként; ebbe a régiót éppúgy beleértettük, mint a kistérséget. *Kistérség*nek neveztük

azokat a kisebb területi egységeket, amelyeket részben a most érvényben lévő országos területfejlesztési koncepció határolt le, részben korábban lehatárolt egységek (emellett az elemzések folyamatossága, idősorok megalkothatósága szólt). Ezek a kistérségek jelentik ugyanazt, amit korábban városi vonzáskörzetnek is neveztek, neveztünk (minthogy eredetileg azokon, illetve a még régebbi járásokon alapultak, abból indultak ki). *Régió, regionális* a nagyobb területi egységeket jelöli ebben a dolgozatban, tehát inkább viszonyfogalom, mintsem területi egység (jóllehet volt és most ismét van ilyen jelentése is). Megjegyezzük, hogy az Európai uniós szóhasználatban a régió országcsoportokat is jelenthet (vö. az ún. NUTS nomenkla-turával, Regions of the EU 1999). Mi olyan egységeket értünk rajta, amelyek kistérségekből, illetve megyékből "kirakhatók".

Régiók beosztása

régió	megye
Központi	Budapest, Pest
Északkelet	Nógrád, Heves, Borsod-Abauj-Zemplén
Észak-Alföld	Szabolcs-Szatmár-Bereg, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar.
Dél-Alföld	Békés, Csongrád, Bács-Kiskun
Dél-Dunántúl	Baranya, Tolna, Somogy
Közép-Dunántúl	Fejér, Veszprém, Komárom-Esztergom
Nyugat-Dunántúl	Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala

Iskolázottság-képzettség. Ennek jellemzése során a hazai gyakorlatban megszokott *alapfokú* (1.-8. évfolyamok), *középfokú* (9.-12. évfolyamok), *felsőfokú* (13.- évfolyamok) megjelöléseket használtuk. Ezzel igyekeztünk áthidalni azt a körülményt, hogy az oktatási rendszer szerkezete 1990 óta folyamatosan változott, és mára meglehetősen áttekinthetetlenné vált, ami megnehezíti a statisztikai összehasonlításokat. A *középfokú iskolázottságba (képzettségbe)* az iskolarendszerű szakmunkás képzést is beleértettük; a *középfokú végzettségbe* azonban csak az érettségi vizsgát. A *felsőfokú végzettség* egyaránt jelent diplomát adó főiskolát és egyetemet – de nem jelent részvételt a felsőfokú szakképzésben. Hogy ezt a hiányosságot kiköszöböljük, a felsőfok helyett alkalmanként a *harmadfokú képzés, képzettség* kifejezést alkalmaztuk. Ezt átfogóbb fogalomként használtuk, minthogy a felsőoktatáson kívül ebben beleértettünk minden ún. *post-secondary* képzést is (nem értettük viszont bele az ún. *post-compulsory*, azaz kötelező iskolázás utáni képzést). Itt hívjuk föl

a figyelmet arra, hogy ezeket a fogalmakat az európai oktatásügyi szakirodalomban eltérően használják (vö. az ún. ISCED 1-7 klasszifikációval), ami kockázatossá teszi az adatok fölszínes összehasonlítását.

Beavatkozási térség. A "beavatkozási térség" elnevezésen – amelyet korábban, a német szakirodalom mintájára inkább "kockázati térségnek" neveztünk – azt értjük, hogy az adott térség helyzete nem kiegyensúlyozott; beavatkozásra lehetőség, sőt szükség is van. Ellenkező esetben a beavatkozási térségek és az ország más területeinek fejlődésbeli különbségei drámai szakadássá válnak. A beavatkozás lehet rövid, közép, és hosszú távú.

A tanulmány fölépítése

A tanulmány logikája az, hogy a szerzők előbb föltárják az oktatás és képzés iránti igények regionális eltéréseit (részben demográfiai, részben pedig iskolázottsági-képzettségi adatokra támaszkodva), azután pedig leírják az oktatási-képzési ellátottság jellegzetességeit (intézményhálózati, illetve kínálati elemzésekkel), mindenütt szem előtt tartva, hogy – oktatáskutatóként – a kiemelt térségek, nem pedig az oktatási-képzési rendszer problémáiról beszélnek. Olyan problémák ezek, amelyek megoldásához az oktatási és képzési rendszer területileg eltérő, a területi szükségleteknek megfelelő fejlesztéspolitikájára van szükség (az egységes, országos fejlesztéspolitikán belül, annak alváltozataiként).
E meggondolások jegyében a tanulmány az alábbi fejezetekre bomlik:

Az első és második fejezetben az ország kistérségeit *az oktatás iránti (társadalmi) igények* eltérő jellegzetességeivel jellemezzük. E jellemzésekhez a vonatkozó korcsoportok nagyságait választottuk mutatóul (ahol több a megfelelő korcsoportba tartozó gyerek, ott nagyobb az oktatás iránti igény), illetve a lakosság iskolázottságát-képzettségét az adott korcsoportokhoz viszonyítva (ahol magasabb és "minőségibb" az iskolázottság-képzettség, ott nagyobb a magasabb fokú iskolázottság iránti igény).

A harmadik fejezetben az ország kistérségeit – valamint, szükségképp, a nagyobb térségi egységeket – *az oktatási ellátottság* szempontjából jellemezzük. Az oktatási ellátottságot hálózati mutatókkal írjuk le, és azt keressük, hogy a különböző intézménytí-

pusok hálózata mely térségekben mennyire fejlett vagy elmaradott.

A negyedik és ötödik fejezetben általános megfontolásokat közlünk egy regionális oktatáspolitika megalapozásához, majd pedig a *beavatkozási térségeket* válogatjuk ki. Erősségeik és gyöngéik föltárásával (SWOT analízis) típusokba soroljuk őket, majd pedig a fejlesztési szükségleteiknek megfelelő, alternatív oktatáspolitikákat ajánlunk a fejlesztésükre.

KÖSZÖNET

A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségükért köszönetet mondunk

az Oktatási Minisztérium Európai Kapcsolatok Főosztályának, illetve területfejlesztési bizottsága tagjainak, hogy fölhívták figyelmünket azokra a nomenklaturákra, amelyeket használva elemzésünk kompatibilissá tehető az Európai Unió hasonló anyagaival, valamint hogy munkánkat anyagilag is támogatták;

Berey Katalinnak, a VÁTI tudományos főmunkatársának, amiért "megrendelőként" együttműködött velünk, és elgondolásainkat tanácsaival szakszerűbbé tette;

opponenseinknek (Süli-Zakar István és Vuics Tibornak), valamint az eredeti szakértői anyag valamennyi vitapartnerének, hogy segítették tanulmányunk jelen formájának kialakítását;

azoknak a (szükségképp névtelen) bírálóknak, akik a jelen tanulmány adatai és szövege alapján íródott közleményeinkhez tudományos segítséget nyújtottak;

valamint munkatársainknak az Oktatáskutató Intézetben, a Janus Pannonius Tudományegyetemen és a Kossuth Lajos Tudományegyetemen együttműködésükért és szakmai segítségükért.

A tanulmány megállapításaiért a felelősség a szerzőké.

AZ OKTATÁS IRÁNTI IGÉNYEK REGIONÁLIS VÁLTOZÁSAI

Ebben a fejezetben az oktatás iránti igények regionális változásaival foglalkozunk. Az oktatás iránti igényeket demográfiai adatokkal fogjuk jellemezni. Ezek az adatok, mint a bevezetőben jeleztük, nem mind állnak rendelkezésünkre, mivel demográfiai adatokat egyelőre még csak az 1990-es népszámlálás alapján számolhatunk. Amikor regionális változásról beszélünk, az ország eltérő régióit, térségeit igyekszünk bemutatni. Azt vizsgáljuk, hogy ezeknek a térségeknek az eltéréseihez hogyan járulnak hozzá az eltérő oktatási igények; vagyis hogy az elmúlt évek oktatáspolitikája hogyan hatott az ország eltérően fejlett térségeire.

A 3-5 évesek

1. térképünkön a 3-5 éves korcsoport területi elhelyezkedését tüntettük föl a legutóbbi népszámlálás (1990) alapján, kistérségenként. A térkép azt mutatja, hogy az egyes településeken (kistérségekben) lakók hány százaléka tartozott ebbe a korcsoportba. Ez a térkép egy várható és egy kevésbé ismert vonást mutat: az ország északkeleti térségeiben élt nagyobb arányban kisgyerek (ez eléggé közismert); és ezt megközelítő arányban éltek kisgyerekek az ország középső térségeiben is (ez már kevésbé közismert)

Az 1. térképen ábrázolt arányokat két markánsan elkülönülő kategóriába sorolhatjuk. Az egyik kategóriába azok a kistérségek tartozhatnak, ahol a kisgyerekek aránya 3,6-4,9%-ot tett ki; a másik kategóriába pedig azok, amelyekben ez az arány csupán 2,9-3,6. A borsodi, zempléni, majd a tiszaháti, szamosközi, a nyírségi, hajdúsági és az észak-bihari kistérségek régiója – nem pontosan az, amelyet a tervezők észak-alföldinek vagy északnmagyarországinak neveztek el – magas aránya ebben a korcsoportban föltűnő. Ez egybevág azzal a történeti és köznapi tudásunkkal, hogy az ország északkeleti térségei még évtizedünk elején is népességkibocsátók voltak. Ha volnának megfelelő

adataink a tiszaháti településekről a Tisza túlsó oldalán ("Kárpátalja"), vagy Dél-Biharból (Partium, Románia), akkor még világosabbá válna ez az összefüggés. Ebben a térségben találtuk az 1990-es népszámlálás szerint azt a két kistérséget is, amelyben a kisgyerekek aránya az összlakossághoz képest a legmagasabb (4,5-4,9%).

Nem teljesen vág egybe köznapi tudásunkkal az a tény, hogy az ország középső és nyugati kistérségei is ebbe az osztályba tartoznak. Nemcsak Fejér megye kistérségeiben, a Sárközben és a Balaton-felvidéken találtunk viszonylag magas kisgyerek arányt, hanem a mosoni kistérségben csakúgy, mint a Dráva mentén (Ormánság). Ez egyáltalán nem vág egybe konvencionáélis ismereteinkkel, és minden valószínűség szerint az előző évtized eltérő népességmozgásaival volna magyarázható.

A második kategóriába – a 3-5 éves korúak szempontjából "depressziós területek" közé – került viszont a Börzsöny, a Cserhát és a Mátra uralta kistérségek, a Jászság, a Nagykúnság egy kistérsége, majd dél felé tartva Békés és Csongrád, illetve Észak-Bácska kistérségei (ez megint egybevág konvencionális ismereteinkkel, illetve másfelől azzal, hogy ez utóbbi térségekben hagyományosan legmagasabb a suicid cselekmények aránya. Ugyancsak ebbe a kategóriába kerültek a Balatontól nyugatra, illetve délnyugatra elhelyezkedő kistérségek (pl. Őrség, Hetés).

A 2. térkép adatait a VÁTI-TSTAR adatbázisából vettük. A térkép adatai szerint a változások impresszívek, és kétségtelenül összefüggenek az ország közismert demográfiai változásaival.

Az első kategóriába sorolt kistérségek előnye 1997-ben is megmaradt; mértéke azonban szembeötlően csökkent. Most már csak egy zempléni kistérséget találtunk viszonylag magas kisgyerek aránnyal; főként a Nyírség és a bihari kistérségek előnye csökkent számottevően (a bihari kistérségeké akkor is, ha akár a mai Békés megyéhez csatolták őket, akár Hajdú-Bihar megyéhez). Az "Alföld halott szíve" (Süli-Zakar), azaz a Polgár-Tiszafüred, illetve a kiskörei víztározó tiszai térségének depresszivitása egyre nyilvánvalóbb.

Az igazán látványos változás azonban a Dunántúlon következett be, ahol Fejér, Pest, Veszprém és Komárom-Esztergom relatív előnye szinte teljesen megszűnt. Az Ormánságot és Belső-Somogyot leszámítva a Dunántúl csaknem teljes területe a kis-

gyerekek arányát tekintve szintén az ország "depressziós" körzetei közé sorolható.

Az 1. és 2. térkép tanulsága szerint tehát *a 3-5 éves korcsoport nagyobb aránya ma már csak az ország északkeleti térségében fordul elő.* Az ország más térségei szinte homogén módon "depresszióssá" váltak.

A 6-13 évesek

A 3. és 4. térképen a 6-13 évesek arányát tüntettük föl (ugyancsak a népszámlálás, illetve a VÁTI-TSTAR adatbázis alapján). Ez a korcsoport az oktatáspolitika egyik kitüntetett korcsoportja kell legyen; hiszen számukra szerveződik az általános iskola (itt most az utóbbi évek iskolaszerkezeti vitáitól eltekintünk). A 3. és 4. térképen megismétlődnek az imént föltárt tendenciák; ha lehet, még markánsabban.

1990-ben két olyan régiója volt az országnak, amelyben az általános iskolai korosztályok nagyobb arányban éltek: az ország északkeleti, illetve északnyugati régiója (11,2–13,1% a lalkosságon belül). Az északkeleti régió kistérségei benyúltak a Nagykunságba, illetve a mai Békés megyébe is (Észak-Bihar); az északnyugati régió pedig magában foglalta a Balatonfelvidéket (itt volt található az országban legmagasabb általános iskolás arányú kistérségek közül kettő), Fejér és Pest megyét, valamint Győr-Sopron-Moson győri és mosoni kistérségeit (sajnos, a Duna túlpartjának kistérségei adatai jelenleg még nem állnak rendelkezésünkre). Ugyancsak magas általános iskolás arányokat mutattak a Pécs és Zalaegerszeg melletti kistérségek is.

Ettől eltérően alacsony arányokat mutattak a Heves megyei kistérségek; az egykori Csanád és Bihar megye (többi) kistérségei, az észak-bácskai kistérségek. Somogy és Tolna kistérségei ugyancsak alacsony arányaikkal tűntek ki (10% körül vagy az alatt).

1990-ben tehát az általános iskolások zöme az ország északkeleti, illetve északnyugati sarkában helyezkedett el. Az ország belső régiói ebből a szempontból már akkor is "depressziósoknak" mutatkoztak (ami korábbi vizsgálataink szerint hosszan elhúzódó folyamat végki-

menetele). Ha ezeket az adatokat vetítjük 1997-re, az általános iskolások arányaiban bekövetkező változások megdöbbentők.

A 4. térkép szerint az ország csaknem teljes területe "depresszióssá" vált, azaz az általános iskolás korúak aránya a kistérségek lakosságában 10 sőt 9% alá csökkent. Egyedül az északkeleti régió kistérségei mutatnak ehhez képest számottevően magasabb arányt (10-12%). Az igaz vesztes azonban eszerint a térkép szerint is a Dunántúl északnyugati régiója, ahol az általános iskolás korúak aránya 10% körülire vagy az alá csökkent (az ott élők között). Etekintetben egyedül a Sárköz látszik kivételnek. Az is elgondolkodtató, hogy – az Észak-Alföldet, Zemplént, a Dunántúlon pedig az Ormánságot leszámítva – csaknem valamenynyi határmenti térség "depresszióssá" válik (az általános iskolás korúak aránya az ott lakók között 8% alatt).

A 3. és 4. térkép tényadatai még erőteljesebben mutatják a demográfiai hullámvölgy területi megjelenését. Megállapítható, hogy a demográfiai hullámvölgy az országot regionálisan eltérő módon érintette. A legsúlyosabb a helyzet az Alföld középső és déli részein, valamint a Dunántúl délnyugati régiójában. Míg a más szempontból leginkább lemaradó *Észak-Alföld és Észak-Magyarország egyes térségei még mindig általános iskolás "többlettel" rendelkeznek*, addig *a Délnyugat-Dunántúl nemcsak más szempontból, hanem általános iskolásait tekintve is "depressziós" térséggé vált*.

A 14-17 évesek

Az 5. és 6. térkép tanulsága szerint a középiskolás korúak aránya oszlott el legegyenletesebben az országban 1990-ben. Ennek következtében is ebben a korcsoportban következett be a legdrámaibb regionális változás a kilencvenes években.

Az 5. térkép nem mutat jellegzetes különbségeket az ország kistérségei között. Inkább a 6% alatti arányt érdemes megemlíteni, mint az ennél magasabbakat; mivel az ennél magasabb arányok voltak jellemzőek 1990-ben. Az egyik – ebből a szempontból jellegzetesen "depressziós" térség a Tisza középső folyása (az Alföld már említett "halott" egykori központja). Itt az egymáshoz kapcsolódó Tisza-vidéki kistérségekben mindenütt az átlagosnál alacsonyabb középiskolás arányokat találunk. Egy másik hason-

ló térség Csongrád – Szeged környéke (ugyancsak az ország akkor legalacsonyabb középiskolás korú arányszámával). Hasonlóan "depresszív" kistérségek a Dunántúlon inkább csak foltokban tűnnek elő, mintsem térségekké kapcsolódnának össze (pl. a Muraközben, a Hetésben, Külső-Somogyban, Veszprém vagy Székesfehérvár közvetlen környékén). Megjegyezzük, hogy e depresszív kistérségek szomszédságában általában olyan kistérségeket találunk, amelyekben viszont relatíve magas volt a 14-17 évesek aránya a lakosságon belül).

Az 5. térképen még látszik az ország fejlettségének ismert északnyugat-délkeleti tengelye. A 6. térképen azonban már csak a teljes depressziót tünteti föl a VÁTI-TSTAR adatbázis.

Annyira, hogy a korcsoport arányát a települések lakosságán belül nem is az előbbi térkép kategóriáiba osztottuk be, hanem annál alacsonyabbakat választottunk kiindulásképp (legmagasabb előfordulási arány 1990-ben 8,0%, 1997-ben viszont csak 6,4%). De még ezzel a korrekcióval is csupán a nyírségi, szamosközi és beregi kistérségeket találtuk – néhány másikkal együtt – kiemelkedőnek.

A Dunántúlon csupán a Balaton-felvidék néhány kistérségét számíthatjuk még hozzá. A demográfiai hullámvölgy területi megjelenésének eredményeképp minden más kistérségben a középiskolás korcsoport aránya 5% alá esett vissza. Etekintetben nem találunk különbséget hagyományosan "fiatalos" és "elöregedő" kistérségek között, mint pl. Hajdú-Bihar, illetve Békés és Csongrád vagy Fejér és Somogy kistérségei.

A 6. térkép egyike a legfontosabb oktatástervezési produktumoknak. Azt mutatja meg, hogy a sokat emlegetett demográfiai hullám az oktatástervezésben és az oktatáspolitikában helyileg miként jelenik meg. Megmutatja továbbá, miért befolyásolja – vagy nem tudja befolyásolni – az országos oktatáspolitikai döntéseket a helyi politika egy-egy korcsoport arányszámaival. A középiskolás korúak arányának ilyen csökkenése látványosan esett egybe a középiskolák megőrzésére törekvéssel, és ez *fölerősítette, majd kormányzati, sőt országgyűlési politikává emelte a 18 éves korig tartó tankötelezettséget a kilencvenes évek végére.*

A 18-23 évesek

A 7-8. térképeken a 18-23 évesek arányának megoszlását tüntettük föl kistérségenként. Ez lehetővé teszi, hogy a változásokat és a térségi eltéréseket még plasztikusabban mutathassuk be.

A térképeken jól kivehető az 1973-76-os demográfiai hullámhegy átvonulása; a hullámhegy csúcsát – eszerint az ábrázolás szerint – 1995 alkotta. További előrevetítés – amelyet más tanulmányunkban már elvégeztünk – azt mutatja, hogy 2000 sem a mélypont; 2005-ben a demográfiai hullám levonulása, a demográfiai apály valóban látványossá válik.

1990-ben a 18-23 évesek lényegében csupán az ország nagyvárosaiban alkották az ott lakók 10 vagy több százalékát (a miskolci kistérség kivétel). Az Alföld déli részén, illetve középső vidékén, valamint a tolnai térségben viszont kifejezetten "apályos" kistérségeket találunk. A népességkibocsátóként számon tartott beregi kistérségek sem emelkednek ki számottevően a képből (a Nyírség kedvezőbb képet mutat).

1995-ben a korcsoport aránya impresszíven emelkedett. Érdekes azonban, hogy nem vagy nem elsősorban a nagyvárosok dominálta kistérségekben – helyenként (pl. Békés megye bihari kistérsége) egyenesen váratlanul. Erőteljesebben mutatkoztak a demográfiailag apályos kistérségek, amelyek pl. a Kiskúnságtól a Sárközig, illetve a Tisza középső folyása mentén stb. – most már összefüggő térségeket alkottak.

2000-ben (előreszámítás) a nagy egyenlőtlenségek a kistérségek között csökkenni látszanak (egyedül Veszprém emelkedik még ki). Az észak-dunántúli régió valamivel előnyösebbnek látszik ebből a szempontból, mint a Tiszántúl (leszámítva Hajdú-Bihar egyes kistérségeit, valamint Szabolcs-Szatmár-Bereg megye nagy részét). A dél-alföldi kistérségekben viszont már látványossá válik a demográfiai apadás, ami az említett korcsoportot illeti.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy ez a korcsoport – amely mind a harmadfokú képzésben, mind a munkába állásban, mind a katonaságban leginkább érintett – változik regionálisan a legerőteljesebben. Az egyenlőtlenségek különösen az évtized közepén váltak feszítővé,

az ezredforduló felé haladva azonban csillapulni fognak. Az ezredforduló után az egyenlőtlenségek ismét növekszenek; a vizsgált korcsoport szempontjából lényegében csupán egyes nagyvárosok környéke, valamint a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében elhelyezkedő kistérségek tekinthetők pozitívnak.

AZ ISKOLÁZOTTSÁG REGIONÁLIS VÁLTOZÁSAI

A következő fejezetben az iskolázottság változásait írjuk le regionális vetületben. Egyelőre a hazai nomenklatúrát alkalmazzuk, hogy megállapításainkat a továbbiakban hazai viszonyokra egyértelműen alkalmazni lehessen.

Analfabéták

A 9. térkép az analfabetizmust tünteti föl regionális megoszlásban Magyarországon (1990), melynek elterjedését a 0 osztályt végzettek arányával jellemeztük (a 10 évesnél idősebbek között). A térképről két szabályszerűség meglehetősen világosan leolvasható.

Az egyik *a fejlettség közismert, imént említett északnyugat-délkeleti tengelye*. Ez a tengely az analfabetizmus területi megjelenése során is meglehetős biztonsággal kirajzolódik. Az Ormánság, a Zempléni-hegyvidék, valamint a Szamosköz kistérségei mellett az Észak-Alföld közepén találunk még magasabb előfordulási arányokat. Csaknem összefüggő azonban a kép, amelyet az Észak-Dunántúl alacsony analfabetizmussal jellemezhető térségei ellenpontoznak (lényegében az egész Esztergom-Komárom, Győr-Sopron-Moson és Vas megye).

A másik szabályszerűség *a Dél-Alföld relatív fejlettsége* (Csongrád és Békés megye, leszámítva a csanádi, illetve bihari kistérségeket). Ez a relatív fejlettség hosszabb folyamat eredménye, és már korábbi elemzéseinkben rámutattunk. Ezen a térképen a fordítottja tűnik elő: az elmaradottság összefüggő régióján belül az említett térségekben nem vagy alig találtunk analfabetizmust az 1990-es népszámlálás tanulsága szerint.

Szakmunkások, szakmunkás tanulók

A 10-12. térképek az ország térségeit a szakmunkás végzettek, illetve szakmunkás tanulók arányával jellemzik. Az egyik adatsor az 1990-es népszámlálásból származik, a másik kettő viszont ágazati minisztériumi nyilvántartásból. Feldolgozottságuk, prezentációjuk nem azonos, tendenciák megállapítására azonban alkalmasaknak ítéljük őket.

A szakmunkás végzettségűek 1990-ben az ország északnyugati sarkában tömörültek. Ez ellentmond annak a konvencionális tudásunknak, hogy itt az ország legiskolázottabb lakossága tömörül és annak is, hogy a szakmunkás képzés legtovább a borsodi iparvidéken és környékén állott fenn. Itt valószínűleg összekeveredik a helyi oktatáspolitika – amely csakugyan szakmunkás orientációjú volt – és ennek tényleges eredménye (amely valószínűleg a szakmunkást tekintette a reálisan elérhető középiskolai végzettségnek, miközben magas volt az iskolázatlanság előfordulása is a térségben). Az ország további két térségében magasabb a szakmunkás végzettségűek aránya a lakosságban. Az egyik térség Pécs és környéke; itt föltételezhetően a bányászat és nehézipar volt befolyással a statisztika alakulására. A másik térség pedig az Észak-Alföld középpontjában elhelyezkedő néhány térség. Azt föltételezzük, hogy itt a középiskolázás relatív fejletlensége okozott magasabb szakmunkás arányt. Különösen föltűnő viszont, hogy a hagyományosan monostruktúrás térségekben – pl. a már említett borsodi iparvidék vagy mezőgazdasági szampontból a Dél-Alföld – a szakmunkás végzettek előfordulása átlag alatti. Ez minden bizonnyal az 1980-as évek folyamataival magyarázható, amelyeket korábbi vizsgálatainkban elemeztünk.

A 11-12. térképünkön a szakmunkás tanulók megyei arányának változásait tüntettük föl a megfelelő korcsoportban 1990-97 között. A jelzett időszakban a szakmunkás tanulók aránya látványosan csökkent (a csökkenés akkora volt, hogy érzékeltetéséhez változtatni kellett a megyék besorolásának kategóriáin).

1990-ben voltak megyék – így pl. Heves, Bács-Kiskun, Komárom, Vas –, amelyekben a megfelelő korcsoportnak több mint harmada szakmunkás képzésbe járt. Ez a kép, amely mai szemmel nézve nagy lemaradást tükröz, az 1980-as évek fejlő-

dését tekintve előrelépést jelez. Az 1970-80-as évtizedek folyamatának induló szintje ugyanis a 40-50%-os szakmunkás tanulói arány volt; ezt ráadásul komoly ideológiai érvelés és képzéspolitikai támogatás kísérte (a szakképzés és a közoktatás más-más tárca felelősségéhez tartozott). A 30% körüli szakmunkás képzés tehát már fejlődés eredménye; az 1990-es évtizedben azonban ez a kezdőpont elmaradottságot tükröz – szemben, mondjuk, Pest vagy Győr-Sopron arányaival, ahol a szakképzésben tanulók aránya a 25% felé közelített vagy az alá csökkent. Fejér, Nógrád és Szabolcs-Szatmár helyzete külön értelmezésre szorul (mindhárom megyében csupán az említett korosztály negyedrésze szakmunkásképzős). E megyékben azonban ez nem az elmaradottság, hanem a relatív fejlettség jele. A szakmunkás tanulók arányát ugyanis nem egészítették ki más középiskolások. Sokkal inkább az volt a helyzet, hogy e megyékben a szakmunkás tanulók 25-30%-os aránya fejlettséget jelentett saját korábbi szintjükhöz viszonyítva.

1997-re a szakmunkásképzésben részt vevők arányszámának csökkenése országszerte látványossá vált. Somogy megyében maradt a legmagasabb (30% körül), Pest megyében vált a legalacsonyabbá (20% alatt). A másik két, alacsony arányú megye Szabolcs-Szatmár-Bereg, illetve Fejér; őket a Dunántúlon Zala, a Tiszántúlon Csongrád, Hajdú-Bihar, Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén megyék statisztikái követik.

Az összképet tehát a szakmunkás képzés számottevő csökkenése határozza meg országszerte a kilencvenes években; a csökkenést azonban – mint az 1990-es adatok esetében – most is kétféleképp kell értelmeznünk: relatív fejlettségnek és relatív elmaradásnak. Ez a csökkenés relatív fejlettséget jelent ott, ahol a szakmunkásképzés helyébe a középiskolások növekvő aránya lép: ez a helyzet például Győr-Sopron-Mosonban vagy Csongrádban (lásd alább). A szakmunkásképzés felszámolódása azonban relatív fejletlenséget hagy maga után másutt, ahol a középiskolások aránya nem bővült hasonlóképp: ilyen például az ország egész középső területe (Bács-Kiskun, Tolna, Fejér, Veszprém).

A szakmunkásképzés az 1990-es években látványosan csökkent Magyarországon. *Az ország fejlett régióiban helyébe a középiskolázás lépett.* A fejletlenebb régiókban azonban olyan űrt hagyott maga után, aminek következtében *ezekben a térségekben a középiskolázás általánossá válása kérdőjeleződött meg*.

Érettségizettek

A középiskolát végzettek (érettségizettek) aránya, mint láttuk, kétféleképp is kiegészíti a szakmunkás végzettségűek alkotta regionális képet. Egyfelől az tűnik ki, hogy *az adott térségek meghaladták a szakmunkás végzettséget – mint iskolázottságot –, és elmozdultak a középiskolázottság felé.* Másfelől viszont láthatóvá válik, hogy egyes térségek a jelzett időszakban nem fejlődtek, visszacsúsztak a középiskolázásban, mivel *a szakmunkásképzés volt a domináns középfokú képzettségük, és ez a képzés fokozatosan visszaszorult*. Minderről tanúskodnak a 13-15. térképek.

> A középfokú végzettségűek arányával jellemzett kistérségek ugyanazt az északnyugat-délkeleti tengelyt jelenítik meg, amelyről fönt már szóltunk. Az 1990-es népszámlálás adatait földolgozva, e (képzeletbeli) tengely mentén elhelyezkedő kistérségek lakosságában konzekvensen nagyobb volt az érettségizettek aránya, mint az ország más térségeiben. A kép azonban korántsem tiszta. A legnagyobb arányban az Északnyugat-Dunántúlon találunk ilyen térségeket (érettségizettek a megfelelő korúak közt általában 30% és afölött); legkevésbé az észak-alföldi régióban (0-20% közt). Azonban itt is megjelenik a dél-alföldi régió relatív fejlettsége. Csongrád és Békés megyében a lakosság általában iskolázottabbnak tűnik, mint a térségek elhelyezkedése alapján, mintegy automatikusan várnánk. Ugyanakkor Fejér, Veszprém és Zala megye egyes kistérségei elmaradottabbak, mint e megyék regionális hovatartozása alapján várhattuk volna. A nagyvárosok térségeinek lakói ugyancsak iskolázottabbak – e mutató tekintetében –, mint a kisfalvas térségekben lakók. Ezek a kivételek azonban inkább ellenpontozzák, mintsem cáfolnák a fönti, általánosító kijelentést.

A 13-15. térképek adatai meggyőzően mutatják az 1990-es évek legnagyobb váltását: a középiskolázás tömegessé válását Magyarországon. Miközben ezek a folyamatok végbementek, a megfelelő oktatásügyi előrejelzések is elfogadottakká váltak Magyarországon olyannyira, hogy 1994-98 között egyenesen kormányzati célkitűzés rangjára emelkedtek. A jóslatok így önmagukat teljesítették be; társadalmunk mintegy végrehajtotta, amit oktatáskutatók és oktatáspolitikusok velük kapcsolatban megfogalmaztak; egyaránt dícsérve társadalmat, kutatót és politikust.

1990-ban mindössze Budapesten érték el a középiskolába járók a 64%-os arányt a megfelelő korcsoportra vetítve (4. táblázat). Ehhez Győr-Sopron, valamint Csongrád megye arányai közelítettek (az utóbbi jelenség részletezését lásd följebb is). Az ország középső megyéiben azonban ez az arány 30-40% körül maradt (Komárom-Esztergom, Veszprém, Fejér, Somogy, Tolna, Bács-Kiskun, Békés). Ebbe a csoportba tartozott Szabolcs-Szatmár-Bereg, valamint Nógrád is). Kirívó statisztikái voltak Pest megyének, amely a középiskolába járók arányát tekintve a legutolsó helyre került (Budapest elszívó hatása miatt).

1997-re a változás látványossá vált (5. táblázat). Budapesten kívül négy megyében a középiskolások aránya a megfelelő korcsoportban elérte vagy felülmúlta a 70%-ot! (Heves és Csongrád a Dunától keletre, Győr-Sopron-Moson és Zala a Dunától nyugatra.) Emellett számos megye (Komárom-Esztergom, Vas, Somogy, Baranya, Békés, Szolnok, Hajdú-Bihar, Borsod-Abaúj-Zemplén) középiskolásainak aránya meghaladta a 60%-ot. A megszokott képhez tartozik, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg, valamint Nógrád megye aránya 1997-ben is 60% alatt maradt. További értelmezésre szorul, hogy a fejlettnek elkönyvelt Dunántúlon három megye is ebbe a kategóriába került (Fejér, Veszprém, Tolna).

Ez utóbbi térkép tehát megjeleníti az 1990-es évek oktatáspolitikai sikertörténetét: a középiskolázás tömeges méretűvé – egyes helyeken pedig általánossá – válását Magyarországon. Igazán azonban csak akkor értelmezhető, ha a szakképzésben részt vevők arányaival is egybevetjük. Ekkor ugyanis kiderül, hogy egyszerre van szó sikerről és kudarcról. A szakmunkásképzés visszaszorulását Budapesten kívül Csongrádban és Zalában egyértelműen és látványosan követte az érettségit nyújtó képzésben való részvétel növekedése. Nógrádban, Szabolcs-Szatmár-Beregben, valamint Fejérben ezzel szemben nem követte semmi. *Így tehát az utóbb fölsorolt megyékben a középfokú oktatásban való részvétel relatíve romlott – azaz a különbség ezen megyék és az ország leginkább iskolázó megyéi között a kilecvenes évek elejéhez viszonyítva is növekedett* (6. táblázat).

Diplomások

A "harmadfokú képzés" elvben valamennyi, a közoktatás után következő képzést jelenti. Gyakorlatilag azonban ma Magyarországon a felsőoktatásban való részvételt, illetve a felsőoktatásban szerzett diplomát értik rajta, mivel nincs megfelelő statisztikai nyilvántartás a "harmadfokú képzés" teljes terjedelméről. Az 1990-es népszámlálás sem alkalmazta ezt a fogalmat, így a népszámlálási statisztika alapján is csak a diplomások arányát tudjuk ábrázolni (16. térkép).

Kistérségekre vetítve a diplomások arányát – homályosabban, mint az előbb – az említett északnyugat-délkeleti fejlettségi tengely kivehető. E tengely mellett találunk olyan kistérségeket – sokszor egymásba kapcsolódva is –, amelyek lakosságában (a megfelelő korúak közt) a diplomások aránya 10-20%-ot tesz ki. Tekintetbe véve az előző évtizedek folyamatait, ez az arány igen jelentős (korábban 5-10% között mozgott csupán). Budapesten kívül néhány városi kistérség érte el ezt a szintet (Pécs, Szombathely, Veszprém, Székesfehérvár, Szeged Debrecen). Ugyanakkor kiemeljük a Dél-Alföld fejlettségét is: Csongrád és Békés megye egyes kistérségeiben a diplomások aránya a megfelelő korúak közt 10% körül mozog. Kaposvár és Zalaegerszeg kistérségei hasonlóságot mutatnak ezzel.

Másfelől a bihari kistérségek – akár Hajdú-Bihar megyéhez tartozzanak, akár Békés megyéhez – diplomásainak aránya az 5% körül mozog. Ugyanez érvényes a Tisza középső folyására (Polgár, Tiszafüred), a zempléni kistérségekre, a Szamosháton lakókra, a Jászságra, valamint a Sárközre is. Egyesek közülük – középiskolásaik arányait tekintve – már kikerült a leghátrányosabb helyzetből. Diplomásait tekintve azonban 1990-ben is "depressziósnak" mutatkozott (Jászság, Külső-Somogy, a kisbéri kistérség).

AZ INTÉZMÉNYI ELLÁTOTTSÁG REGIONÁLIS VÁLTOZÁSAI

Ebben a fejezetben az intézményi ellátottsággal foglalkozunk. Azt vizsgáljuk, hogy térségi szinten az intézményi ellátottság1990 és 1997 között milyen változáson ment keresztül.

Óvoda

Az iskoláskor előtti intézményes nevelésnek, az iskolára való intézményi felkészítésnek az országban jelentős hagyományai vannak – többek között az általános női foglalkoztatás miatt –, a 3-5 éves korcsoport az elmúlt 20 évben csaknem teljes körben óvodába járt. Ez a kedvező arány fennmaradt az évtized második felében is: jóllehet sok korábbi üzemi óvoda szűnt meg. A közoktatási törvény által kötelezővé tett 5 éves kori iskola előkészítésben (amit a tankötelezettség részének vagy nevelési kötelezettségnek szoktak nevezni) a megfelelő korúaknak mintegy 90%-a vett részt. A kilencvenes években 395 ezer körül ingadozott, illetve kis mértékben csökkent a megfelelő korúak száma. Az óvodák száma 4800-ról is csak kis mértékben csökkent.

Előre kell bocsátani, hogy az óvodába beiratkozottak, illetve az óvodába ténylegesen járók, különösen pedig három éven át óvodába járók közötti különbségről, az óvodai nevelésben huzamosan részesülők tényleges számáról nincsenek információk. Kutatásokból tudjuk, hogy a leginkább rászoruló hátrányos helyzetűek között vannak legtöbben olyan gyermekek, akik nem rendszeresen járnak, illetve rövid ideig (legfeljebb egy éven át) vesznek részt iskola előtti nevelésben. A hozzáférhető intézmény – amely lehetőleg a lakóhelyen működik – a kisgyermekek, illetve kisgyermekes családok számára kiemelkedően fontos. A tizenévesek könnyebben ingáznak, a legkisebbek számára ez a megoldás csak nagyon sok feltétel teljesülése esetében jöhet számításba.

Az óvodai ellátottság mutatója azt jelzi, hogy milyen mértékben vannak meg az iskola előtti nevelés intézményei. Az óvodai ellátottság területi jellemzőit három szempontból vizsgáltuk:

- a 3-5 évesek számához viszonyítottuk az óvodai férőhelyeket,
- az óvodába beírtak számát vetettük össze az óvodai férőhelyek számával;
- a kistérségeket aszerint csoportosítottuk, hogy az oda tartozó települések milyen hányadában működik óvoda.

A 100 óvodai férőhelyre jutó 3-5 évesek arányát tekintve a kistérségeket hat csoportba soroltuk (17. térkép). Ezek közül a legrosszabbul ellátottak azok, ahol 120 vagy annál nagyobb a 100 óvodai férőhelyre jutó gyermekek száma, a legjobban ellátottak, ahol 100 vagy annál kevesebb gyermek jut 100 férőhelyre.

A változónak az 1990-es és az 1997-es elemzéshez felhasznált kategóriái közötti eltérést az indokolja, hogy a gyermekek számának csökkenését nem követte a hálózat szűkítése. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy az óvodákat gyakran abban az esetben is fenntartották az önkormányzatok, amikor az óvodáskorú gyermekek száma csökkent. Térségenként más ok indokolja az ellátottság változását – a gyermeklétszám csökkenése vagy új óvodai férőhelyek teremtése –, azonban mindkét tényező azonos irányban hat. Az évtized második felében egyre több az olyan terület, ahol az óvodai ellátottság e mutató szerint kielégítőnek tekinthető.

Az óvodával gyengébben ellátott területek kiterjedése csökkent, a tendenciában viszont jellegzetes pontok mutathatók ki 1990 és 1997 között:

- Észak-, Nyugat- és Közép-Dunántúl ”homogenizálódott”, az óvodai ellátás az egész térségben kielégítővé vált;
- a Dél-Dunántúl felzárkózott a többi dunántúli térséghez;
- Kelet – és Észak-Kelet-Magyarország (az ország legnagyobb népesség-kibocsátó térségei) változatlanul az óvodai férőhelyekkel leggyengébben ellátott területek;

- a Közép-Tisza-vidék (zömmel Jász-Nagykun-Szolnok megye), Békés és Hajdú-Bihar megye kistérségeiben az óvodai ellátottság jelenős mértékben javult és már csak pontszerűen helyezkedik el néhány igen rossz helyzetű térség (Közép-Tisza-vidék);

- nem javult viszont, sőt néhány esetben romlott a budapesti külső agglomerációs gyűrű keleti peremének (Pest, Bács-Kiskun és Csongrád) óvodai ellátottsága.

Amikor az óvodába beiratkozottakat a férőhelyek számával vetjük össze, akkor azt vizsgáljuk, milyen mértékben veszik igénybe a lakóhelyen és a környéken (kistérségben) rendelkezésre álló intézményt a gyermekek (családjaik) (18. térkép).

Az előbbi képet – amely a hálózatra vonatkozott – ezek az adatok jelentős mértékben árnyalják:

- néhány kistérség kivételével általában nőtt a férőhely-kihasználás, ami arra utal, hogy a meglévő óvodai férőhelyekre többen iratkoznak be;

- az előbbi szempont szerint rosszabb ellátottságú területeken (ahol a megfelelő korúakhoz viszonyítva kevés az óvodai férőhely) zsúfoltabbak lettek az óvodák az évtized második felére.

Végül azt vizsgálva, milyen sűrű az óvodai hálózat, illetve mennyire simul a településhálózathoz, az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

- az óvodai hálózat – természetesen – elsősorban ott illeszkedik a településhálózathoz, ahol a nagyobb lélekszámú települések jellemzők: az ország középső részein, illetve az Alföld nagyfalvas és mezővárosi térségeiben;

- az évtized elejéhez viszonyítva javult az intézményhálózat a dél-keleti, határmenti térségekben;

- Délnyugat-Dunántúl aprófalvas térségeiben javult a települések óvodával való ellátottsága;

- változatlanul kevéssé illeszkedik a településhálózathoz az óvodai ellátottság valamennyi aprófalvas térségben, függetlenül attól, hogy az ország melyik táján található: Nyugat-Dunántúlon vagy Észak-Kelet- vagy Kelet-Magyarországon.

Az intézményi ellátottságot mint az életminőség mutatóját vizsgálva nem tehetünk egyenlőségjelet a Nyugat-Dunántúl és az ország északi és keleti területei között: az előbbi térségekben a települések óvodai hálózata a megfelelő korúak számával függ össze, míg az utóbbiakban a gyermekek létszáma magasabb. Az észak- és északkelet magyarországi ellátottsági mutatókat a korábbi megoszlásokkal együtt vizsgálva hiányhelyzetet tapasztalhatunk, hiszen a megfelelő korú gyermekek száma az országos átlagnál magasabb, tehát indokolható lenne az óvodai hálózat nagyobb sűrűsége.

Összefoglalva a fentieket azt emeljük ki, hogy az óvodával való ellátottság az ország egészében – átlagosan – igen jónak mondható. A hálózat legnagyobb problémája, hogy éppen az aprófalvas térségekben kevés a lakóhelyen működő óvoda. Ha ehhez hozzátesszük, hogy ezeket az aprófalvas területeket gazdasági recesszió sújtja, hogy – ezzel is összefüggésben – magas a legelesettebb cigány népesség aránya, akkor a kép korántsem annyira megnyugtató. Az iskoláskor előtti nevelés lakóhelyi intézményeire éppen ezekben a térségekben lenne legnagyobb szükség.

Általános iskola

A 6-14 éves népesség alapfokú, kötelező oktatása zömmel komprehenzív jellegű, nyolc évfolyamos általános iskolában valósul meg. Térségünk más országaihoz hasonlóan az alapfokú oktatásba beleértjük a középfok alsó szakaszát (5-8. osztály).

A nyolcvanas években az általános iskolák száma lényegében változatlan volt (3500 körül mozgott), majd a rendszerváltást követő első öt évben mintegy 10%-ponttal (300 intézmény) megnőtt. A növekedés a1995. után megállt, illetve számuk kisebb mértékben csökkent. A vizsgálatunk kezdő éveként elemzett 1993/94-es tanévben 3771 általános iskola működött az országban, 1997-ben számuk 3750 volt. A megfelelő korúak létszáma viszont 1987 óta folyamatosan csökkent: ma mintegy harmadával kevesebben tanulnak általános iskolában, mint a nyolcvanas évek közepén. Ezek az ellentétes irányú folyamatok azt eredményezték, hogy az általános iskolák ún. fajlagos mutatói javultak, azaz jelentős mértékben csökkent az egy tanárra, tanteremre ju-

tó tanulók száma és az iskolák átlagos mérete. Kis mértékben növekedett az osztott és részben osztott oktatás aránya is, ami a kisiskolák számával van összefüggésben.

Az iskolahálózatot az évfolyamok száma szerint vizsgálva élesen elkülönülnek az alsó tagozat egészét vagy néhány osztályát működtető iskolák a nyolc osztályos iskoláktól. Az előbbiek a teljes általános iskolai hálózat több mint egyötödét adják (kb 20%), viszont a tanulóknak csak huszadát (kb. 5%) oktatják.

A falusi kisiskolák jelentőségét az adja, hogy a lakóhelyen vagy a lakóhely közelében helyezkedik el ez az alapvető szolgáltatás, így a legkisebb iskolásoknak nem vagy keveset kell utazniuk ahhoz, hogy oda- és hazaérjenek. Az általános iskolai hálózatnak legjellegzetesebb, ugyanakkor legproblematikusabb részét éppen ezek az iskolák adják.

A falusi kisiskolák ”bekörzetesítése” az elmúlt fél évszázad egyik markáns oktatáspolitikai vonulata volt. Alapvetően az alacsony szintű pedagógiai hatékonyságra hivatkozva, valójában egyéb, jórészt ideológiai és gazdasági okok miatt zárták be ezeket az iskolákat. Az oktatási hatékonyság alacsony szintjét valójában soha nem bizonyították, gazdaságilag viszont kevésbé ”hatékonyak”, hiszen az egy tanulóra jutó költségek az iskola méretének csökkenésével növekednek. Továbbá az is nyilvánvaló volt, hogy az iskolák hozzájárulnak a falusi lakosság komfortjához, ami élesen szemben állt a pártállami ideológiával. A rendszerváltás után újra megnyitott falusi iskolák igazolják azt az iskolák helyben működésének fontosságával kapcsolatos nézeteket.

Az osztatlan és részben osztott oktatási formát – ami az egy, illetve két-tanítós rendszer miatt elkerülhetetlen – mint a falusi iskolák konzerválódásának velejáróját negatívan ítélik meg a szakértők. Ugyanakkor a heterogén életkori csoportban folyó oktatást pozitívumai miatt (testvérhelyzet, gyakorlás, tanuló tanít tanulót, stb) az alternatív iskolák széles körben használják.

A falusi iskolai hálózat fenntartása különösen fontos a hátrányos helyzetű csoportok gyermekei számára. Aprófalvas térségeinkre általában jellemző – e térségek évtizedes mellőzése, fejlesztésük elmaradása miatt –, hogy a legszegényebb lakossági csoportok, köztük nagy arányban a cigányság koncentrálódási területei. Számukra kiváltképpen fontos – ugyanezt kell megállapítani az óvodával kapcsolatban is –, hogy elérjék és elérje őket az oktatási rendszer.

A rendszerváltás óta számos kísérlet történt arra, hogy a normatív finanszírozás valamiképpen kedvezményezze ezeket az iskolákat. Döntő változást azonban nem sikerült elérni: minden kutatás szerint a falusi kisiskolák többsége személyi és dologi feltételekkel nincs megfelelően ellátva. Nem sikerült megoldani azt a problémát sem, amely a fenntartó önkormányzatok gyakori szegénységéből ered, azaz nem tudják saját forrásból kiegészíteni a költségvetési támogatást. A gyermekszám csökkenése és a finanszírozás megoldatlansága miatt minden évben csökken a kisiskolák száma.

További problémát jelent, hogy az aprófalvas térségek tehetősebb lakói gyermekeiket a jobban ellátott nagyobb iskolába íratják. Ezzel sok kisiskola szociálisan, nem ritkán etnikailag homogénná válik: ”cigányiskolák” alakulnak ki, a spontán szegregáció minden negatív következményével. Ilyen módon a pedagógiai hatékonyság kevéssé mérhető (például a tanulók tudásszintjén), mivel a szociális környezet pedagógiai szempontból másodlagosnak tekinthető hatásai gyakorolnak döntő szerepet.

Az ország hasonló településszerkezetű térségei nem azonos politikát követnek az iskolahálózat kialakításában. Az aprófalvas Zalában és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye aprófalvas szatmári és beregi térségeiben kevés a kisiskola, viszont Borsod-Abaúj-Zemplén megyében például jellegzetes. Feltételezhetően megyei oktatáspolitikák érvényesüléséről van szó. Természetesen nem abban az értelemben, hogy a megyék utasítást adnának. A megyei pedagógiai intézetek például magatartásmintákat közvetítenek, szakmailag alátámasztják a lakóhelyen működő oktatási intézmény vagy éppen a nagyobb iskolák előnyeit. Csak ezzel magyarázhatjuk az eltéréseket az ország hasonló településszerkezetű térségein.

A kisiskolák jellegzetesen négy vagy annál kevesebb évfolyammal működnek, tehát *alsó tagozatos iskolák.* 1993-ban még számottevő volt a néhány felső tagozatos osztályt is működtető kisiskola, ezek azonban ma már kivétel számba mennek.

1993-ban *a 20-nál kisebb tanulólétszámú iskolák* száma 241 volt, 1997-re számuk 17%-ponttal, 201-re csökkent (1. táblázat, 19. térkép). Ez az iskolaméret azt jelenti, hogy egy-egy évfolyamban átlagosan 3-5 tanuló van. A tanulók szélsőségesen kis létszáma veszélyezteti az iskola puszta létét is, hiszen előfordulhat több év is egymás után, amikor nem tudnak senkit beiskolázni.

- Legnagyobb számban Borsod-Abaúj-Zemplén megyében működtek és működnek ilyen létszámú kisiskolák, a megyének aprófalvas abaúji és zempléni térségeiben. Számuk a megye és az ország egyik leghátrányosabb helyzetű térségében, a Cserehátón csökkent az évtized során.

- A Dél-Dunántúl aprófalvas térségeiben jellegzetes iskolatípus az igen kicsiny iskola (az egyre nagyobb számú roma lakosságnak otthont adó Ormánság vagy Zselic aprófalvaiban csoportosulnak a legkisebb iskolák.

- Viszonylag kevés az ilyen méretű iskola Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (ott a valamivel nagyobbak a jellegzetesek).

- Az Alföld tanyás megyéiben az egykori tanyai iskolai hálózatnak 1993-ban még voltak intézményei, ha nem is jelentősebb számban, ezek azonban az évtized második felében megszűntek.(Pl. Bács Kiskunban 16-ról 8-ra, Csongrádban 11-ről 6-ra, Pest megyében 14-ről 8-ra csökkent a számuk).

- Ugyanakkor a legfejlettebb nyugat-dunántúli térségekben nem vagy alig csökkent a legkisebb iskolák száma

- A fővárosban is megjelent – alternatív iskolaként – ez az intézményi méret. Mégpedig nem azért, mert ”kifogytak a tanulók”, hanem a kisiskolai oktatás előnyei miatt, amelyek a valamilyen szempontból a többségtől eltérő gyermekek esetében hatékonyabb a nagyobb szervezetnél.

A *21-50 fő közötti iskolák* száma 1993-ban 353 volt, 1997-re számuk 12%-ponttal, 310-re csökkent (2. táblázat, 20. térkép). Ez az iskolaméret évfolyamonként 8-10 tanulót is lehetővé tesz, tehát egyfajta optimumot jelent, az iskola biztonságát nem fenyegeti a kiüresedés veszélye.

- legnagyobb a gyakoriságuk Észak-Magyarország aprófalvas területein, főként Nógrádban, illetve a Dél-Dunántúl középső részein (Külső Somogy, Zselic), 1997-re Baranya keleti területein és Tolnában is markánsan képviseli magát ez az iskolaméret.

- a keleti megyékben ez az iskolaméret nem jellemző; viszonylag nagyobb arányban az aprófalvas beregi térségben találkozunk ilyennel 1997-ben.

- ismét csak a jóléti skála másik végpontján, a Nyugat-Dunántúlon és a fővárosban jelenik meg markánsan ez a kisiskola (Győr-Sopron-Moson és Vas megyében számuk az időszakban még nőtt is); Budapesten ugyannyi a kisméretű iskola, mint például Tolnában, és több mint mondjuk Zalában

Az *51-100 fő közötti iskolák* kategóriája az egyetlen a kisiskolák között, amelynek száma az időszakban növekedett, mégpedig viszonylag jelentős mértékben, 14%-ponttal (382-ről 437-re). Ezeknek az iskoláknak jelentős hányada már felső tagozattal is rendelkezik, tehát nem tipikus apró falusi iskolák. Zömük vagy a korábbi iskolakörzetesítések eredményeként megmaradt központi iskola, vagy az elmúlt évek társulásaiból kialakult, több aprófalu iskolásait oktató intézmény. Valószínű, hogy a gyermeklétszám csökkenése miatt korábban nagyobb létszámú iskola is ”lecsúszott” ebbe a kategóriába. Erre utal az e csoportba tartozó iskolák számának növekedése, miközben az iskolák összes száma csökkent (3. táblázat).

- ez az iskolaméret gyakori a Nyugat-és Dél-Dunántúlon,
- Észak-Magyarországon a Bodrogközben,
- a békési határszéli térségben,
- valamint a fővárosban és az agglomerációban
- jellegzetes megyei oktatáspolitikára utal, hogy (csökkenő gyermeklétszám mellett) szinte kizárólag Jász-Nagykun-Szolnok megyében lett az időszakban kevesebb ebből az iskolából.

Megvizsgáltuk – hasonlóan az óvodai hálózathoz –, hogy *az egyes kistérségek települései* milyen arányban rendelkeznek valamilyen iskolával, azaz milyen mértékben simul az általános iskolai hálózat a településhálózathoz. A térségek három nagyobb csoportra oszlanak (21-22. térkép):

- az igen jól ellátottak (ahol minden vagy majdnem minden településen van iskola, a települések 80-100%-a rendelkezik iskolával),
- a közepesen ellátottak (ahol a települések 60-80%-ában van iskola)

- a gyengén ellátottak (ahol a településeknek csak a felében vagy még kisebb hányadában működik iskola).

A vizsgált időszakban az iskolai hálózat kis mértékben csökkent, nem várhattunk tehát jelentős változásokat a településhálózattal való kapcsolatban sem. Egyes kistérségek egy kategóriával feljebb vagy lejjebb kerültek, a tendencia azonban változatlan maradt.

A térképeken jól látszik, hogy az ország, mondhatni, kétfelé szakad:

- az Alföld és a Dunántúlnak a Duna vonalához közel fekvő területei az igen jól ellátott térségek kategóriájába kerültek. Ezt az indokolja, hogy a városias, mezővárosi vagy nagyfalvas településszerkezethez probléma nélkül lehet iskolákat "illeszteni", telepíteni;

- a Dunántúlt szinte teljes egészében iskolával közepesen, de inkább gyengén ellátott térségek jellemzik.

Ez az egyáltalán nem közismert összefüggés – más adatokkal együtt – azt a kérdést veti fel, vajon az iskolahálózat sűrűsége, az egyes térségek iskolával való ellátottsága hogyan hat a gazdaság és társadalom fejlettségére. Megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy Kelet-Magyarország iskolái Nyugat-Magyarország számára "állítanak elő" képzett munkaerőt. Ha van elég iskola, de nincsen munkahely, akkor az iskola parkoló-pályává válik a fiatalok számára; munkát majd az ország gazdaságilag fejlettebb, de iskolával kevésbé ellátott területein keresnek.

Ez a feltételezett összefüggés természetesen nem jelenti azt, hogy a ritkább szövetű iskolahálózat (minden esetben) legalább középtávon pozitív mérleget eredményezne. Mást jelent ugyanis az iskola hozzáférhetősége például a Vas megyei térségekben, mint Észak-Magyarországon. A tömegközlekedéssel, az egyéni közlekedés lehetőségeivel, az önkormányzatok által rendszeresen üzemeltetett kisbuszokkal itt nem foglalkozunk. Ám azt a problémát már társadalmi háttér változóinak kifejtése során megfogalmaztuk, hogy gyengén iskolázott, képzetlen, "iskolatávoli" lakossági csoportok számára az óvoda/iskola (vagy a pedagógus) térbeli közelsége, fizikai jelenléte döntő fontosságú, mivel az intézményes nevelés értékeivel és normáival való megismerkedés (iskolai szocializáció) akkor történhet optimálisan, ha a gyerekeknek erre a megfelelő időben a megfelelő intézményben lehetőségük van. Ugyanis az iskolázottabb, képzettebb

lakossági csoportok megfelelő pedagógiai öntudat birtokában választják ki gyermekeik számára a továbbtanulási igényekhez adekvát iskolai utakat, s vállalnak döntésük szerint például hosszabb-rövidebb ingázást. Azok a lakossági csoportok viszont – s ezekhez tartoznak az aprófalvas térségekben az elköltözők helyébe betelepült roma családok –, amelyek járatlanabbak a társadalmi szervezetek, így az oktatási szervezetrendszer kezelésében, hajlamosak a könnyebb utat választani: ha nincsen a lakóhelyen oktatási intézmény, távolabbra nem viszik, sőt nem engedik gyermekeiket.

> Részletesebben vizsgálva a fenti adatokat láthatjuk, hogy Észak- és Kelet-Magyarország *határ menti térségei* a környezetüknél kisebb arányban rendelkeznek a településhálózathoz illeszkedő iskolahálózattal. Különösen feltűnő az abaúji, a zempléni, a beregi és Békés megye román határ menti térségein. Éppen azokban a térségekben tehát, ahol a leghátrányosabb helyzetű rétegek élnek, amelyeknek leginkább szükségük volna az oktatási intézmények földrajzi közelségéhez, az intézmények és személyzetük fizikai közelségéhez.

Összegezve az iskolai hálózat (legalábbis annak alapszintjei) az ország depressziós térségein kevésbé hozzáférhetők. A területi-társadalmi környezethez mérten elmaradott térségek éppen azok, amelyek a lakosság összetétele miatt legnagyobb mértékben igényelnék a sűrűbb hálózatot, s ezt saját erőből nem képesek megvalósítani.

Középfokú oktatás

A kilencvenes évek karakterisztikus folyamata a középfokú oktatás kiterjedése, illetve a középfokon továbbtanulók arányainak szerkezeti átalakulása. Ez a hálózat szempontjából elméletileg azt jelentené, hogy dinamikus átalakulások történtek, és a hálózat kiterjedt, befogadandó az általános iskolát végzettek új tömegeit. Valójában azonban a hálózatban jelentős változás nem történt: úgy alakult át, hogy az egyes oktatási intézmények profilt változtattak. A profilváltoztatás az évtized elején elsősorban a gimnázium lefelé terjeszkedését jelentette (a 6 és a 8 évfolyamos gimnáziumok), ugyanakkor a szakmunkásképzők új szakközépiskolai és gimnáziumi osztályokat indítottak. Ezekre a változtatásokra a középiskolába belépő korosztályoknak a

korábbiaknál jelentősen magasabb létszáma (a hetvenes években születettek) és a tervutasításos beiskolázás megszűnése adott lehetőséget.

Látni kell, hogy a felsőfokú továbbtanulás lefojtott igényei a középfokú továbbtanulást is kényszerpályára terelték. Még a nyolcvanas években is a szakmunkásképzés volt a középfokú továbbtanulás kitüntetett (preferált és mesterségesen, erőszakkal fenntartott) útja. Ezért volt robbanásszerű a középiskola kiterjedése a kilencvenes években.

> Az extenzív iparosítás és a nagyiparhoz (iparszerű mezőgazdasághoz) méretezett szakmunkásképzés drámaian omlott össze. Társadalmi folyamatok esetében – amilyen a középfokú továbbtanulás is – 6-7 év normálisan elhanyagolható időtartam. Gyors változást a lefojtott igények felszabadítása okozhat. A hálózat maga azonban nem képes gyors változásra, különösen amikor – ahogyan Magyarországon is történt és történik – ”zöldmezős beruházásra” nincsen valódi lehetőség. Tehát nem a hálózat változott, hanem a hálózaton belül, belső átszervezéssel alakultak ki olyan képzési utak, amelyek jobban megfeleltek a lakossági igényeknek.

A középfokú oktatás hálózata számára az 1973-1976 között született, az általános iskolából az évtized fordulóján továbbtanuló nagy létszámú korcsoportok kihívást jelentettek. A hatvanas években a ”Ratkó-gyerekek” beiskolázását úgy oldották meg, hogy jelentősen bővítették előbb a gimnáziumok számát, rövidesen pedig az általános képzést visszaszorítva a szakmunkásképzést. Ez a megoldás majd húsz évvel később már nem jöhetett számításba: egyrészt a népesség iskolázottsági színvonala miatt (különösen a fejlettebb városi területeken egyre nehezebb volt a szakmunkásképzőbe való beiskolázás), másrészt a gazdasági háttér változása következtében. (A fent említett drámai változásnak persze már fontos előjelei mutatkoztak korábban is, a nyolcvanas években már világos volt, magunk is leírtuk, hogy például a nehéziparra alapozott rövid idejű szakképzések az ipari bázis gyengélkedése miatt aligha tarthatók fenn sokáig.)

A nyolcvanas évek végéig a középfokú beiskolázási arányok lényegében változatlanok maradtak: az általános iskolát végzettek mintegy ötöde gimnáziumban, harmada szakközépiskolába tanult tovább, s a tanulók másik fele szakmunkásképzésben vett részt. A kilencvenes évek látványos változása a továbbtanulás átcsoportosulása az érett-

ségit adó képzési utakra, egyúttal a rövid idejű szakképzésben résztvevők számának csökkenése.

A hálózat területi jellegzetességeit a különböző képzésben résztvevők megyei megoszlása alapján vizsgáljuk.

A megyéket *a középiskolai hálózat jellegzetességei alapján* csoportosítva három kategóriát vizsgálunk:

- ahol a középiskolai tanulók száma az országos átlagnál jelentősen magasabb, kiemelkedően sűrű hálózat jellemzi
- ahol a középiskolai tanulók száma az országos átlaghoz közeli, átlagosan kiépült hálózattal,
- ahol a középiskolai tanulók száma az országos átlagnál jelentősen alacsonyabb, gyengébben kiépült hálózattal.

a) A középiskolások aránya az országos átlagnál jelentősen magasabb. 1990-ben középfokú oktatásban résztvevőknek 57%-a tanult középiskolában. Ez az arány alig magasabb a nyolcvanas években tapasztaltnál, tehát a korábbi állapot, a gazdasági és politikai változások előtti helyzetet tükrözi.

Budapesten, Csongrád és és Győr-Moson-Sopron megyében volt az átlagosnál jelentősen kiterjedtebb a középiskolai hálózat. A főváros sajátos helyzete alig érdemel kommentárt, hiszen itt az évszázad folyamán mindig a magasabb szintű, hosszabb képzési idejű iskolák voltak a jellemzők. Ezzel függ össze, hogy az országos statisztikákat mindig Budapest határozza meg, illetve ”torzítja”. A főváros a maga rendkívül sűrűn kiépült, magas színvonalú középiskoláival nemcsak saját lakóit szolgálja ki, hanem ide vonzza főként az agglomerációból, de az ország nagyobb területéről is a tanulókat. Ez magyarázza, hogy a főváros (elöregedett) lakossága az országénak csak ötöde, középiskolásai azonban az összesnek több mint negyedét adják.

Csongrád megye középiskolai hálózatára Szeged és környékének felsőoktatása van hatással, ez határozza meg kitűntetett helyét a megyék között.

Győr-Moson-Sopron megye már akkor is a középiskolával legjobban ellátott térségek közé tartozott az országban, amikor a

szakmunkásképzés volt a társadalompolitika kiemelt prioritása, ez magától értetődővé teszi kiemelkedően jó ellátottságát.

1997-ben 72%-ra növekedett a középiskolában tanulók aránya. A megoszlást területileg az jellemzi, hogy *nőtt a különbség* Budapest és a középiskolával leggyengébben ellátott térségek között: 1990-ben 7%-pont volt, 1997-ben már 16%-pont (másképpen számolva 1990-ben 11%-kal, 1997-ben csaknem 20%-kal volt több középiskola a fővárosban, mint az e tekintetben lemaradt területek között).

A fővárostól immár jelentősen lemaradva változatlanul Csongrád megyében legjobb a középiskolai ellátottság. Ezt azonban Zala megye követi, alig maradva el Csongrád megyétől. Ha az okokat vizsgáljuk, akkor sajátos területi oktatáspolitikára kell felfigyelnünk.

b) A középiskolások aránya az országos átlaghoz közeli. A középiskolával átlagosan ellátott térségeket itt külön nem elemezzük. Azt érdemes kiemelni, hogy az évtized elején még az országos átlaghoz viszonyítva igen jelentős középiskolai ellátottságot mutató Győr-Moson-Sopron megye 1997-ben a közepes csoportba került, középiskolai hálózatát jelentősebben nem fejlesztette.

c) A középiskolások aránya az országos átlagnál jelentősen alacsonyabb. 1990-ben a leggyengébb középiskolai ellátottságú térségek Bács-Kiskun, Somogy, Komárom-Esztergom, Veszprém és Békés megyék voltak: területileg az országban szórtan helyezkednek el, közös vonásuk, hogy nincsenek jelentős felsőoktatási központjaik (a veszprémi egyetem nem töltött be meghatározó szerepet a terület középiskolai hálózatában).

1997-ben az átlagtól lemaradó térségek száma megnőtt, Komárom-Esztergom megyén kívül egyik térség sem tudta középiskolai hálózatát az országos átlagot meghaladó mértékben bővíteni. Lemaradt viszont az előbbieken kívül Pest, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Tolna és Vas megye.

Ismét csak azt állapíthatjuk meg, hogy ezek a térségek nem alkotnak jellegzetes összefüggő területet, régiót, és a (feltehetően hagyományozódó) területi oktatáspolitikán kívül az iskolahálózat kiépítettségét tekintve közös vonásuk alig van.

Másfajta képet kapunk, ha az iskolahálózatot abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogyan strukturálódik *az intézményhálózat az általános és a szakképzést nyújtó középiskolák szempontjából***.** A gimnázium – amely egyfelől a felsőfokú továbbtanulásra leghatékonyabban felkészítő iskolatípus, másfelől egyfajta ”parkolópálya” – hálózatának jellegzetességei árnyalják a fenti képet.

A *gimnáziumi hálózat* dominálta a középiskolát az egész évtizedben Budapesten kívül Baranya, Hajdu-Bihar, Pest és Szabolcs-Szatmár megyében. A fővároson kívül olyan térségekről van szó, amelyek gazdaságilag kevésbé fejlettek. Ezeken a területeken elsősorban az általános képzés parkolópályakénti funkciója erős. Különösen aláhúzza ezt, hogy e területek középiskolával közepesen ellátottak, a középfokú intézményhálózatban a szakképzés kevésbé van jelen mint más térségekben. Ennek vannak előnyei is, itt azonban feltehetően inkább azzal a hiányjelenséggel kell számolnunk, amely a gazdasági orientáció nem megfelelő erejét mutatja: egyszerűen kevésbé van mire képezni az érettségizni szándékozókat.

> A gimnáziumi hálózatnak az országos átlagnál jelentősen kisebb mértéke jellemző Fejér, Heves, Somogy és Zala megyékre. Ezek közül Somogy általában is elmarad a középiskolai hálózat fejlettségét tekintve, itt tehát a magyarázat a középiskolai hálózat egészének gyengébb kiterjedésével van összefüggésben. Fejér és Zala megyében azonban másról van szó. Az évtized során mindkét területen visszaszorult a szakmunkásképzés, ennek helyét a szakközépiskolai, tehát érettségit adó képzés foglalta el. Ha kevésbé dinamikus folyamat során is, ez történt az ország fejlettebb, nyugat-dunántúli térségeiben is.

A *szakmunkásképzés* visszaszorulása ebben az összefüggésben értelmezhető: nem elsősorban a hálózat bővülése, hanem a rövid idejű alapfokú szakmunkásképzés alapján és intézményeiben szervezett érettségit adó szakközépiskolai képzés elterjedése jellemzi a kilencvenes éveket. Ahol ez nem történt meg – akár azért, mert kisebb mértékű a struktúraváltás, akár azért, mert a gimnáziumok befogadóképessége mutatkozott a járható vagy (a gazdasági feltételek hiányosságai miatt) a leginkább járható útnak, azok vagy elmaradnak a fő tendenciákat tekintve, vagy gimnáziumaik dominanciáját erősítették. Természetesen ez nem egyenértékű megoldás, azonban hangsúlyoznunk kell, hogy egyes térségek társadalmi-gazdasági elmaradása nem jár szükségszerűen együtt a fiatalok alacsonyabb szintű iskolázásával. Főként a kelet-magyarországi térségek jellemzője, hogy olyan középfokú iskolai hálózattal rendelkezik, amely alkalmas

a fiatalok nagy tömegeinek általános iskolázottsági színvonalának emelésére, ugyanakkor kisebb mértékben képes valamilyen szakképzést is nyújtani számukra.

Harmadfokú képzés

Az az expanzió, amelyre a középiskolával kapcsolatban utaltunk, az érettségi utáni továbbtanulásban gyűrűzik tovább. Az évtizedeken át erőszakkal alacsonyan tartott felsőoktatási arányok robbanásszerűen növekedtek meg. A hálózat vonatkozásában a középiskolához viszonyítva jelentős különbség, hogy míg középfokon nem az új telepítések csatornázták be a megnövekedett tanulószámot, hanem döntően a meglévő intézmények profilmódosulása (középiskolai osztályok indítása a szakmunkásképzőkben és az általános iskolákban) tette lehetővé, a harmadfokú képzésben számottevően megnövekedett az intézmények száma is.

Bár robbanásszerű változásról beszélhetünk, mégsem volt előzmények nélküli. Már a hetvenes évektől nyomon követhető, hogy minden megye, jelentősebb város törekszik arra, és nem is sikertelenül – a kornak megfelelő kijárásos technikákkal –, hogy legalább egy főiskolára, óvó- tanítóképzőre vagy mezőgazdasági felsőfokú intézményre tegyen szert. (Az alapokat a technikumok egy részének a hatvanas években bekövetkezett felsőfokú technikummá, tehát egyfajta felsőfokú szakképző intézménnyé való átszervezése adta meg.)

A felsőoktatási intézményhálózat 1990-es állapota ezekre az előzményekre épült, és ezeket tükrözi. 97 helyen épültek ki azok a képzési irányok, amelyeket (a hivatalos statisztikák megoszlására támaszkodva) megvizsgáltunk, ez a kínálat az ország 34 településében szerveződött (23. térkép).

Magasan kiemelkedik a pedagógusképző intézmények száma, ezeken kívül az agrár és a műszaki felsőoktatás intézményei adják a hálózatnak mintegy háromnegyedét. A hallgatók száma nem követi teljesen ezt a megoszlást: a hallgatók legnagyobb többsége pedagógiai főiskolákon tanul (az összesnek több mint egynegyede), alig valamivel kevesebben a műszaki főiskolákon. Az agrár főiskolákon viszont jelentősen kisebb a tanulólétszám. Az mezőgazdasági főiskolai

képzés – még a pedagógiai képzésnél is jellegzetesebben – kis létszámú intézményekben, és kisebb településeken folyik.

A regionális különbségek szélsőségesen nagyok. Azt a magyar viszonyok között – tegyük hozzá, hogy Magyarország nincsen unikális helyzetben – természetesnek kell tekintenünk, hogy a felsőoktatás a fővárosban és környékén (a már 1990-ben is jelentős Gödöllő emelkedik ki) koncentrálódik, csaknem minden második hallgatót a központi régió oktatja. Jóval elmaradva, de kiemelkedve hasonló arányban van jelen a felsőoktatási intézményhálózat az Alföld két nagyrégiójában. Az egyik a szegedi térség, a másik a debreceni. Mindkét régióban fel kell figyelni arra, hogy a hagyományos egyetemi központok mellett növekedő, új központok is jelentkeznek. Szeged mellett Hódmezővásárhely, és (akkor még) kisebb súllyal Békéscsaba, Debrecen mellett Nyíregyháza. Az ország többi régiója jelentős elmaradással követi ezeket. Hasonlóan kicsi a befogadó képessége a dunántúli régióknak és az észak-magyarországinak, dacára annak, hogy egyetemi központokkal is rendelkeznek. A Közép-Dunántúlon pedig gyakorlatilag nincsen felsőfokú képzés.

Szerkezetileg vizsgálva a hálózatot néhány jellegzetességre utalunk (7-8. táblázat). A központi régióban minden szakirány jelen van, kiemelkedik egyfelől az egyetemi képzés, másfelől a gazdasági főiskola. Az észak-alföldi régióban – érdemes figyelni a középiskolai hálózat gimnáziumi dominanciájára – a tudományegyetemi és a főiskolai szintű pedagógiai képzés a legnagyobb befogadóképességű, emellett jelentős, sőt országos viszonylatban is legjelentősebb súlyt képvisel az agrárium. A Dél-Alföld felsőoktatási hálózata egyensúlyosabbnak látszik, mint az Észak-Alföldé, és szerkezetében (nem arányaiban) a központi régióhoz hasonlít: a jogi, gazdasági, műszaki képzés hálózata is arányosan jelen van a kínálatban, viszont kisebb súlyú a főiskolai szintű pedagógusképzés. Teljesen hiányzott azonban a főiskolai szintű gazdasági képzés.

> Észak-Magyarországon és a Közép-Dunántúlon a leggyengébb a felsőoktatás intézményhálózata. Ezekben a régiókban szinte semmiből sincsen az ország többi részéhez viszonyítva elegendő kapacitás. Különösen feltűnő, ha a tízezer lakosra hallgatók számát hasonlítjuk össze. A Dél-Alföld kiemelkedik, a Közép-Dunántúlon negyedannyi hallgató jut tízezer lakosra, mint az országos átlag, az Észak-Magyarországon pedig félannyi. Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy a Dunántúl más társadalmi mutatók szerinti kedvezőtlen helyzete ebből a szempontból nem lát-

szik, a lakosság számához viszonyítva nagyjából átlagos a hálózat kiépítettsége.

1997-re a hallgatók száma több mint kétszeresére növekedett. Ekkorra 132-re nőtt a képzési helyek (tehát nem az önálló intézmények, hanem a statisztikák alapján vizsgált képzési kínálat) száma. Igaz, ezek közül 24 helyen volt teológiai képzés, amely 1990-ben a hivatalos statisztikákban nem is szerepelt. A felsőoktatási intézménnyel rendelkező települések száma 37-re növekedett.

A rendszerváltás óta igen sok szempontból megnőttek a regionális különbségek. A felsőoktatás intézményhálózatában ellentétes folyamatot látunk: *a területi különbségek csökkenését* (9-10. táblázat és 24. térkép)**.** (Ennek magyarázatára célzott kutatások lennének szükségesek, mivel minden egyéb tudásunkkal ellentétes tendenciáról van szó.)

A központi régió (Budapest és környéke) dominanciája megmaradt, de előnye csökkent, éspedig nem azért, mert a hallgatók száma lett kevesebb, hanem azért mert a többi régió dinamikusabban fejlesztette felsőoktatását. Csökkent a különbség a két alföldi régió és az ország többi része között is. Ha csak a hálózatnak (a hallgatók számával mért) sűrűségét vesszük szemügyre, akkor 1997-ben az országban már csak két olyan térség van, ahol jelentős az alulfejlettség: a Közép- és a Nyugat-Dunántúlon.

A kínálat szerkezetében végbement változásokat – elmélyültebb kutatások hiányában – csak regisztrálni tudjuk. Csaknem minden területen jelentős volt a növekedés, a változásokat az okozza, hogy egyes szakmai területek (pl. jogi-államigazgatási, műszaki, gazdasági) gyorsabban fejlődtek másoknál. A hálózatnak két olyan eleme van, amelyben nemcsak a növekedés dinamikája kisebb, hanem egyértelmű csökkenés történt: az agrár és a katonai képzés. Az utóbbi nyilvánvalóan a politikai változásokkal függ össze, míg az agrárképzés hálózatának szűkülését a gazdaság szerkezetében történt módosulások, illetve az egész ágazat problémái okozhatják. A hálózat szűkülése azonban nem azt jelentette, hogy bezártak volna egyes intézményeket, hanem azt, hogy (amiként a középfokú oktatásban is, a felsőoktatás más területein is történt) a mezőgazdasági profilok helyett új, elsősorban műszaki jellegű (pl. környezetvédelem, turizmus, stb) szakokat építettek ki.

A pedagógusképzés hálózatának viszonylagos csökkenése hasonló módon történt: az egyprofilú óvó- és tanítóképző főiskolák úgy bővültek, hogy számos új kínálati elemet szerveztek meg. Ugyanakkor új pedagógiai főiskola is nyílt (Nagykőrös).

Három további településen szerveződött új főiskola: Pannonhalmán és Nagyvenyimben teológiai, illetve lelkészképzés kezdődött, Tatabányán pedig alapítványi szervezésben gazdasági főiskolát állítottak fel.

A központi régióban a hét évvel korábbihoz képest jelentősen megnőtt a jogi-államigazgatási és a műszaki képzés befogadóképessége, ugyanakkor csökkent minden egyéb kínálat terjedelme (többek között a tudományegyetemeké is).

A regionális különbségek csökkenése a hálózat egészét tekintve több olyan elemet hordoz, amelyek valószínűleg a gazdasági környezet fejlettségi szintjével vannak összefüggésben – azaz mégis megfoghatók a területi különbségek, ha más szinten is, mint hét évvel korábban. Néhány lényegesnek tűnő elemet emelünk ki, amelyek mind a hallgatók szakirányonkénti megoszlása, mind a tízezer lakosra vetített számuk alapján jól érzékelhető.

Az egyik a jogi-államigazgatási képzés, amely 1997-ben a fővárosban koncentrálódott. A Dél-Alföld és Dél-Dunántúl valamelyest még letező hálózatán kívül gyakorlatilag nincsen ilyen hálózat az ország más területein.

Hasonló a helyzet a műszaki képzés kínálatával is, amelynek háromnegyede a központi régióban található, és az e tekintetben kivételes helyzetű Közép-Dunántúlon kívül mondhatni nincsen másutt az országban.

A gazdasági képzésben csökkentek ugyan a területi különbségek, de ezt főként az Észak-Alföldön kialakított hálózat magyarázza. Változatlanul nincsen ilyen képzés a Dél-Alföld nagy felsőoktatási centrumában.

Egészen más a helyzet a főiskolai szinten szervezett pedagógusképzéssel. 1990-ben még Budapest koncentrálta a hálózat nagyobb részét, 1997-ben pedig a Dél-Alföld, illetve Észak-Kelet-Magyarország elérte vagy meg is haladta a fővárost és környékét. A Nyugat-Dunántúl pedagógiai főiskoláin is csaknem

elérték a budapesti kínálat nagyságát, megjelent a pedagógusképzés a Közép-Dunántúlon is.

Még jellegzetesebbek a területi folyamatok az agrárképzés hálózatában. Északkelet-Magyarország az egyetlen olyan régió, amely az elmúlt hét évben agrárképzést épített ki, s a hálózat befogadóképessége ma már az ország egyharmadát teszi ki – az országnak éppen az a térsége, ahol az agráriumnak hagyományosan szűk volt a gazdasági bázisa. Nem ennyire feltűnő, de megjegyzendő, hogy Észak-Alföld még az a régió, amely hét év alatt kissé bővítette agrár felsőoktatását.

Úgy tűnik tehát, hogy a gazdaságilag elmaradott helyzetű vagy igen szűkös felsőoktatási hálózattal rendelkező régiók – még akkor is, ha gazdasági bázisuk erős – továbbra is a régi stratégiát követik: vagy a pedagógusképzésre koncentrálják hálózatfejlesztési elképzeléseiket, vagy az agrárképzést építik fel. De míg egy-másfél évtizede az előbbit a demográfiai hullámhegy következtében jelentkező pedagógusképzési szükséglet még indokolhatta, az utóbbit pedig a nagyüzemi mezőgazdaság sikerei, ma már egyik társadalmi feltétellel sem számolhatunk. Ezek a képzések inkább parkoló pályáknak látszanak, s a leendő diplomások munkahelyet másutt kell találjanak.

Összefoglalva azt emeljük ki, hogy a hagyományos egyetemi és főiskolai képzés (akkreditált felsőfokú szakképzéssel ma még nem számolhatunk) *hálózatának* súlyos területi egyenlőtlenségei az évtized során jelentősen mérséklődtek. A hálózatot képzési kínálatként értelmezve azonban a regionális egyenlőtlenségek nemcsak fennmaradtak, hanem konzerválódtak is. Ami még ennél is súlyosabb, az ország gyengébben ellátott területein olyan képzési hálózat kialakítása történt és történik, amelynek korrigálása beláthatatlan ráfordítást igényel. A kedvezőtlen irányú tendenciák megállítása és megfordítása a régiók saját erejéből nem történhet meg.

REGIONÁLIS OKTATÁSPOLITIKA: MEGFONTOLÁSOK

A következőkben azokat a megfontolásokat foglaljuk össze, amelyek a regionális oktatáspolitikát általánosságban befolyásolhatják ma Magyarországon. Ezzel összefüggésben fönti vizsgálatunk két fölismerését emeljük ki, amelyek részben egybevágnak korábbi eredményeinkkel, részben pedig mások idevágó kutatásaival. Ezek közül egyik a Dunántúl és a Tiszántúl különbségének jellege és értelmezése; a másik pedig az ún. harmadfokú képzési ellátottság.

A Dunántúl – Tiszántúl különbség

Ezt a különbséget már sokszor leírták; korábbi elemzéseinkben magunk is rámutattunk. Az 1990-es évek folyamán a különbség közmondásossá vált a regionális szakirodalomban. Általánossá vált a "fejlett Dunántúl" és a "leszakadt Tiszántúl" képe.

Saját elemzéseink nem ezt a képet mutatják. Mint alább látni fogjuk, oktatáspolitikai szempontból az ország valamennyi régiójának vannak "erősségei" és "gyöngeségei". Ennél is fontosabb azonban az az általánosítható megállapításunk, hogy a Tiszántúl intézményi ellátottsága jobb – egyenletesebb, teljesebb, hozzáférhetőbb –, mint a Dunántúlé. Ezért a gazdasági és társadalmi különbségek, amelyek kétségtelenül fönnállnak – és az 1990-es években még csak elmélyültek – az ország e két fele között, intézményhálózat fejlesztéssel automatikusan nem egyenlíthetők ki. Az országos szinten tervezett fejlesztéspolitika csakis alternatív lehet, amely a (kis)térségek valódi erősségeire és gyöngeségeire megfelelő válaszokat ad.

> A Tiszántúl régióiban teljesebb az iskolai alapellátás, mint a Dunántúlon; azaz kevesebb a kis iskola, nagyobb arányban fordulnak elő a kiépült általános iskolák. Ezekben a régiókban előbb számolódott föl a zsákutcás szakmunkás képzés, és helyét – egyes kistérségekben dinamikusan – az érettségit adó középiskolázás foglalta el. A Tiszántúl régióiban kiegyenlítettebb a har-

madfokú képzési hálózat, mint a Dunnátúlon. Tegyük hozzá mindjárt, hogy a harmadfokú képzés hálózata egyúttal hagyományosabb is a Tiszántúlon, mint a Dunántúlon, amennyiben olyan egyetemek vonzáskörzetébe kapcsolódik bele, amelyek eredetileg és azóta is regionálisaknak tekinthetők. A folyamatban lévő intézményi integráció a Tiszántúlon egyszerűbbnek látszik, mint a Dunántúlon. A harmadfokú képzés a hagyományos főiskola-egyetem intézménytípusokban valósul meg a Tiszántúlon, míg a Dunántúlon számos további intézményfajta is megjelent.

Korábbi elemzésünkben aprófalvas térségek mellett ún. nagyfalvas és mezővárosi térségeket különböztettünk meg. Már a mintegy két évtizeddel ezelőtti elemzésekből is világosan kiderült, hogy az utóbbi térségekben az oktatást másféleképp kell szervezni, mint akár a nagyvárosi agglomerációkban, akár az ún. monostruktúrás ipari térségekben. Az 1990-es évtizedben a különbség egyértelművé vált. A kérdés persze ma már kevésbé a középfokú oktatás teljessé tétele – az oktatáspolitika érdeklődése törvényszerűen fokozottan a harmadfokú képzés felé fordul. A mintegy két évtizede föltárt alapvető különbségek továbbélését és teljessé válását azonban mostani adatain is világosan tükrözik.

Harmadfokú képzési ellátottság

Az ország három régiójában (észak-alföldi, dél-alföldi és dél-dunántúli) – mint említettük – a harmadfokú képzési ellátottság regionálisan szervezhető. Más régiókban azonban – különösen az észak-dunántúli, illetve az észak-magyarországi régióban – az ellátottság máig tulajdonképpen megoldatlan. Egy regionális oktatáspolitika fontos prioritása lehet ennek az anomáliának a megszüntetése, vagy legalábbis csökkentése.

A nyugat- és észak-dunántúli régió helyzetét az teszi különösen is kényessé, hogy Budapesten és a Duna-kanyar térségén kívül ezek az ország minden tekintetben legfejlettebb régiói. Néhány kistérség néhány mutatójától eltekintve, ezekben a régiókban a gazdaság fejlettségének és az élet minőségének hazánkban elérhető optimumát találjuk itt. Ugyanakkor az a különbség, amelyről az intézményi ellátottsággal kapcsolatban már beszéltünk – a

Tisztántúl javára –, itt még szembeötlőbb. Korábbi elemzéseinkben, kissé nagyvonalúan, inkább csak kísérleti jelleggel, ún. "regionális egyetem" alapítására tettünk javaslatot az észak-dunántúli régióban. Az újabb koncepció szerint kettéválasztott régió adataiból azonban egyértelmű, hogy ilyen szervezőközpont aligha jöhet létre a Dunántúl északi felében megszervezendő tudományegyetem nélkül. Az érvek messzire vezetnének, és meglehetősen közismertek. Ezért csupán azzal egészítjük ki őket, hogy – nemzetközi tapasztalatok alapján is – a tudományegyetem struktúrájára, vonzására, funkcióira leginkább a tanárképző főiskolák emlékeztetnek. Szakegyetemre telepítve ezzel szemben általában nem sikerül életképes tudományegyetemet szervezni. Ez a lépés azóta időszerű, amióta a régió tulajdonképpeni tudományegyeteme (Pozsony) kikerült ebből a régióból. Vonzásai, funkciói és struktúrája alapján tudományegyetemi fejlesztésre pl. a szombathelyi tanárképző főiskolát (is) esélyesnek tartanánk.

Az észak-magyarországi régió harmadfokú képzését pedig azért kívánatos kiemelten fejleszteni, mert – demográfiai előrejelzéseink szerint – 2000 után ez lesz az ország egyetlen olyan térsége, amelyben az érintett ifjúsági korcsoport még mindig relatív többletet mutat. A régióban régóta intenzíven folyik egyetemfejlesztés (Miskolc). Ennek ellenére kisugárzása statisztikailag még mindig nem vagy csupán alig mérhető. Ennek egyik okát abban látjuk, hogy eredetileg szakegyetem volt, amely ma is csak igen nehezen fogadja be a tudományegyetemi fejlesztéseket (ami elnevezésében is tükröződik). Távlatilag két tanárképző főiskola fejlesztése is szóba kerülhet – Eger, illetve Nyíregyháza –, amelyek a régió perifériáján helyezkednek el, azonban fejlesztésük mellett mind történeti, mind pedig vonzáskörzeti érvek fölhozhatók.

Megjegyezzük azonban, hogy a harmadfokú képzési ellátottság fő iránya országosan ma nem annyira új (tudomány)egyetemek fejlesztése vagy kialakítása, hanem a főiskolai hálózat energikus kiépítése, rendszerbe szervezése. Etekintetben az 1990-es évek döntő változásokat hoztak: ma már megyénként átlagban két felsőfokú intézményt is találhatunk (az 1990-es évek elején még csak egyet, egy évtizeddel korábban pedig a hálózat rendkívül hiányos, lyukacsos volt). Eltérően azoktól a megnyilatkozásoktól, amelyek a hálózatot a szétaprózódástól féltik, az a véleményünk, hogy a felsőoktatást területileg közelebb kell hozni jövendő "klientúrájához", és úgy kell egy-egy régió egyeteméhez kapcsolni. Ez azt is jelenti azonban, hogy a megyei, városi, önkormányzati főiskolák fokozatosan nemcsak felsőfokú

szakképzést folytatnának – azt is –, hanem egyúttal egyetemi előkészítést ("nulladik évfolyam", *Vorstudienlehre*) is. Csak egy ilyen, koncentrált felsőoktatási fejlesztés volna képes idejekorán elejét venni a jelenlegi intézmények egyébként kikerülhetetlen eltömegesedésének és színvonal esésének.

BEAVATKOZÁSI TÉRSÉGEK

Ebben a fejezetben – az 1990-97 közti változások alapján – azokat a térségeket különítjük el, amelyekre az (oktatás)politikának kiemelten figyelnie kell. A beavatkozási térségek elemzésekor a SWOT-analízist követtük; azaz először föltártuk az adott beavatkozási térség(ek) erősségeit, majd a gyöngeségeit. Azután kerestük az adekvát fejlesztéspolitikát, végül jeleztük a veszélyeket, amelyek akkor következnének be, ha megfelelő fejlesztéspolitikát nem alkalmazunk.

A-típus: aprófalvas térségek

A beavatkozási térségek A-típusába olyan kistérségeket soroltunk, mint a dél-dunántúli régióban például a letenyei vagy lenti, az észak-dunántúli régióban például a sárbogárdi vagy az észak-magyarországi régióban a rétsági stb. Alább fölsoroljuk e kistérségek közös erősségeit és gyöngéit, illetve lehetséges "kitörési pontjaikat" egy regionális oktatásfejlesztés szemszögéből.

Pozitívum. Az A-típusú térség erőssége a lakosság fiatalossága. Etekintetben különbözik a C-típustól (lásd alább). Fiatalosságon azt értjük, hogy az országos átlaghoz képest az A-típusú térségben nagyobb arányban élnek azok a korcsoportok, amelyeknek az alapellátás – később a középfokú ellátás is – megszervezendő. Az A-típusú térség – a többi térséghez képest – az ország "népességkibocsátó" területe.

Negatívum. Az A-típusú térség nagy negatívuma, hogy a viszonylag fiatalos népesség relatíve iskolázatlan és képzetlen. Az iskolázatlanság-képzetlenség egyben magas munkanélküliségi aránnyal is jár együtt. Nem véletlen, hogy az ilyen munkanélküliséget elsősorban a képzetlenségre és iskolázatlanságra vezetjük vissza. Az A-típusú térség további jellegzetessége az intézményi ellátottság hiánya. E típusba azokat a kistérségeket soroljuk, amelyekben nincs középiskola; minek következtében a szakmunkásképzés rendszerének összeomlása után – az 1990-es

évek közepétől kezdve – ezek a kistérségek középiskola nélkül maradtak.

Veszély. Az A-típusú térség a következő években a mind nagyobb arányú, nyugatra irányuló ingázás kibocsátó területévé válhat. Ennek jelei már ma is jól kivehetők. Az ilyen ingázás – napi vagy heti munkavállalás a szomszéd országokban, különösen Ausztriában – nemcsak a szomszéd ország(ok) munkaerőpiacát veszélyezteti (vö. az uniós tárgyalásokkal). Legalább ugyanilyen veszélyt hordoz az is, hogy ez a munkavállalás rendszerint egyik ország tövényei szerint sem legális, vagyis egyfajta sajátos kibújás a közterhek viselése alól (különösen ha egyben munkanélküli segély fölvételével is együtt jár).

Kitörési pontok. Az oktatásfejlesztés szempontjából az A-típusú térség legfőbb esélye az intézményhálózat erőteljes és koncentrált fejlesztése. Az e típusba sorolható térségek azok, amelyekben – akár a középfok általánossá tétele, akár az alapfokú ellátottság egyenlő szintre hozása miatt – a következő években koncentrált intézményfejlesztésre lesz szükség. Megjegyezzük, hogy ezeknek az intézményfejlesztéseknek csak az egyik akadálya a pénzhiány. Egy másik akadályát azok a strukturális alternatívák és bizonytalankodások jelentik, amelyeket az oktatási rendszer az 1990-es esztendőkben produkált. Az A-típusú térség településstruktúrájához leginkább az olyan intézményrendszer illeszkedik strukturálisan, amely alapfokból, valamint alsó és felső középfokból áll. A kétosztatú intézményrendszer (alapfok – középfok) azonban nehezíti az A-típusú térségek hálózatának teljessé tételét (mint azt korábbi elemzéseinkben már kimutattuk).

Sajátos kitörési lehetősége az A-típusú térségnek, hogy nyugati betelepedés célpontjává válhat. Lenti esettanulmánya mutatja ezt a példát. Két évtizeddel korábban e település vezetősége a fönti megoldásokat kereste: komprehenzív középiskolát akartak szervezni a rendelkezésre álló kultúrház, könyvtár és szakképzés integrálásával. 1990 óta látványos fejlődés történt, amelynek hajtóereje azonban nem az oktatáspolitika, hanem a német és osztrák betelepedők. Kétségtelen, hogy a kistérség folytatódó civilizálódásához fokozott intézményfejlesztés is hozzátartozik. Az is kétségtelen azonban, hogy a kitörés pillanatnyi motorját a már említett betelepülések – ingatlanvásárlás (termőföld vásárlás), helyi szolgáltatásfejlesztés, megnövekedett adóbevételek – jelentik.

B-típus: "mezővárosi" térségek

A beavatkozási térségek B-típusába soroltuk például Észak-Bácska kistérségeit, Csongrád megye kistérségeit, Békés megye nyugati kistérségeit (a volt Csanád megyével együtt, de az egykori Bihar megye nélkül) stb. Korábbi elemzéseinkben e kistérségeket (városi vonzáskörzeteket, középfokú térségeket) "mezővárosinak" is neveztük, és a Jászság, valamint Heves megye néhány kistérségét is hozzájuk számítottuk.

Pozitívum. A B-típusú térség legfontosabb pozitívumát az országosan is magasnak tekinthető iskolázottság jelenti. Nemcsak az iskolai végzettség magas az itt lakók között, hanem szerkezete is korszerűnek tekinthető, amennyiben túlnyomórészt nem szakmunkásképzésből adódik, hanem érettségit nyújtó középiskolai végzettségből. Ennek az a magyarázata, hogy a B-típusú térség (középfokú) intézményi ellátottsága az országos átlagnál kedvezőbb. Emlékeztetünk fönti megjegyzésünkre, amely szerint ez a térsége az országnak az, amelyből kiindulva fél évszázaddal ezelőtt a "város és vidéke" típusú fejlesztési koncepciók kikerekedtek (Erdei Ferenc, Bibó István). Ugyancsak a B-típusú térség tapasztalatai alapján lehetett kezdeményezni középfok és felsőfok, valamint főiskolák és egyetem jövőbeni integrációját.

Negatívum. Mára természetesen ezek a reminiszcenciák csak nagyon halványan érzékelhetők. Ami viszont érzékelhető, az a lakosság elöregedése. Ezen azt értjük, hogy az iskolában érdekelt korcsoportok aránya kisebb, az időseké viszont nagyobb az ott lakók között. A B-típusú térség amúgy is hagyományosan fogyó népességű (Csongrád és Csanád megye népessége között az öngyilkosság az országos átlagnál magasabb). A B-típusú térség másik gyöngéje a relatíve magas munkanélküliség, amely a külterjes mezőgazdaságból adódik (a B-típusú térség általában az ország "éléskamrája", a kukorica- és búzatermelés határán fekszik, ennek megfelelő állattartással).

Veszély. A B-típusú térség fejlődésbeli lemaradására már az 1940-es évek szociográfiai is rámutattak. E veszélyek közt a legfontosabb, hogy a viszonylag iskolázott népesség fokozatosan elöregedik, köztük az önpusztító tendenciák fölerősödhetnek. (További veszélyeket a már említett szociográfusok tártak föl.) A megakadt alternatív városiasodás – amelynek mára itt már csak

emlékei láthatók épületekben és településépítészetben – a hazai külterjes mezőgazdaság pangását, az intenzív mezőgazdasággal történő próbálkozás (pl. hagymatermesztés) kudarcait teszik látványossá.

Kitörési pontok. A B-típusú térség nagy esélye az, ha ide tudásintenzív termelés telepedik. Saját és mások elemzései visszatérően rámutattak arra, hogy a B-típusú térség válhatnék – megfelelő kormányzati politika esetén – Magyarország egyfajta "sziliciumvölgyévé". A B-típusú térség nagy esélye egyúttal közlekedései elszigeteltségének föloldása is (déli autópálya viták). E közlekedési elszigeteltség azóta alakult ki, amióta az intenzív viziutakat a sugarasan kiépült vasúthálózat kezdte helyettesíteni. Az elszigetelődést növelték a trianoni határok (pl. leszakadás az aradi vonzáskörzetről). Következésképp a tudásintenzív termelés települését föltehetően a jelenlegi közlekedési hálózat körkörössé alakítása nagyban elősegítené.

Battonyai esettanulmányunk már az 1980-as évek derekán mutatta, hogy a B-típusú térségben a tudásintenzív termelés meghonosítása nagyon is járható út. Ez az út azóta – a hazai microchip gyártás befulladásával – lezárult. A példa azonban megvilágosító erejű olyan beruházások telepítésében, amelyek magasan képzett, nem specializált munkaerőt keresnének.

C-típus: nagy falvas térségek

A beavatkozási térségek C-típusába került például a tamási, törökkoppányi kistérség, a Fejér, Tolna és Somogy megyék határán fekvő kistérségek csakúgy, mint többek közt pl. a Középső-Tiszavidék kistérségei. Korábbi elemzéseinkben az ilyen kistérségeket neveztük "nagy falvasnak", megkülönböztetve őket mind a városi vonzáskörzetektől, mind pedig a mezővárosi térségektől. Bár jellegzetesen az Alföld középső vidéken helyezkednek el, szándékosan utaltunk rájuk a Közép-Dunántúlon is.

Pozitívum. A C-típusú térség ma is jellegzetesen mezőgazdasági. A C-típusú térségekben indult meg a mezőgazdasági tulajdonviszonyok radikális átalakulása az 1990-es évek elején; ebben a térségtípusban alakult ki az 1990-es évek végére egyfajta

együttélés magángazdálkodás és az egykori termelőszövetkezetek között. Ez határozza meg a térség fejlődési kilátásait.

Negatívum. Iskolázatlanság és magas munkanélküliség ugyanúgy sújtja ezt a térségtípust, mint az A-típusú térségeket. Intézményhiány is jellegzetes itt, amennyiben a szakmunkásképzőből rendszerint nem tudott érettségit nyújtó középiskola kibontakozni (vagy befogadó képessége nem elegendő). A munkanélküliség egyértelműen a birtokviszonyok átalakulására vezethető vissza (az ún. melléküzemágak hanyatlása). Az A-típusú kistérségektől eltérően viszont ebben a térségtípusban számottevő a lakosság elöregedése is (az A-típusú térség lakossága "fiatalos" volt).

Veszélyek. A C-típusú térség fejlődésében megrekedt. Ha a fejlesztés során nem találunk kitörési pontokat, erőteljes népességcsere indulhat meg, amint azt egyes kistérségekben máris láthatjuk. Ennek során alacsony iskolázottságú, munkanélküli, de fiatalos népesség áramlik be az elöregedő eredeti lakosság mellé, illetve a helyére. Ha ez a folyamat tartósnak bizonyul, az persze hosszú távra megváltoztatja a C-típusú térség demográfiai és oktatási jellegzetességeit.

Kitörési pontok. A C-típusú térség ún. városhiányos terület. Ez azt jelenti, hogy egyszerre több város vonzáskörzetébe esik, s ezek kioltják egymást. Még inkább jelenti azonban, hogy egyik város sem gyakorol rá számottevő vonzást. Ennek nemcsak közlekedési és hagyománybeli okai vannak, hanem főként az, hogy a környékbeli város nem nyújt elegendő szolgáltatást a C-típusú térség lakosságának (intézmények, bevásárlás, egészségügy, igazgatás stb.). Ezért a C-típusú térség "kitörési pontja" annak a városnak a megerősítése, fejlesztése, amelynek potenciálisan a vonzáskörzetében feküdnék.

Székesfehérvár esete beszédes példa. Ez a város európai viszonylatban is egyike volt az utóbbi évek legdinamikusabban növekvő ipari térségének. Ugyanakkor ez a növekedés mindmáig nem sugárzott ki (megfelelő mértékben, statisztikailag értékelhetően) a "vonzáskörzetébe" eső kistérségekre. Az utóbbi évek politikai ízű vitái (cigány "kitelepítések") mutatja ezt. Miközben Székesfehérvár Budapest és Bécs "vonzáskörzetébe" is bekerült – sőt, ipartelepítései révén egyes multinacionális cégek székhelyének vonzásába is – közvetlen környéke számára praktikusan nincs szolgáltatása, vonzása.

Korábbi elemzéseinkben a "nagy falvas" térségek számára ún. "művelődési városközpontok" szervezését javasoltuk. Ezen akkor azt értettük, hogy közép- és /vagy felsőfokú oktatási-

kulturális ellátó intézményeket kívánatos telepíteni olyan központokba, amelyek potenciálisan több városhiányos kistérség vonzásközpontjai lehetnek. Ezt az elgondolásunkat – megújított formában – most megismételjük (vö. pl. Székesfehérvár stb. fejlesztése). Hozzátesszük azt az újabb felismerésünket, hogy a művelődési városközpont nem szükségképp esik egybe a térség gazdasági központjával. A nemzetközi összehasonlítások azt mutatják, hogy sikeres művelődési városközpontok alakulhatnak ki olyan várospárosokban, amelyekben a gazdasági (közlekedési) funkciók az egyik, a művelődési és igazgatási funkciók pedig a másik városba települnek. Klasszikus példa erre Kaliforniában Los Angeles és San Francisco példája. A Dél-Alföldön, mondjuk, Békéscsaba és Szarvas funkciómegosztását hozhatnánk föl példaképp.

Az 1990-es években fölerősödött az a javaslat – amit az államigazgatási jogász Berényi Sándor fogalmazott meg először mintegy tizenöt évvel ezelőtt –, hogy a települések horizontálisan kooperáljanak egymással, mintegy megosztva ellátatlan funkcióikat. Ezt a gondolatot az oktatásigazgatásban is átvették; valójában azonban működésképtelen. A települések kooperálását természetes módon határozza meg az egyes településeknek a települési rendszer hierarchiájában elfoglalt helye (akkor is, ha a helyi törvényhatóság képviselői félnek tőle, ellenzik). A falu a várossal fog kooperálni, ahol megfelelő intézmények vannak, nem pedig a szomszéd faluval, ahol nincsenek megfelelő intézmények. A C-típusú térség esete jól mutatja ennek a "horizontális kooperációnak" a kudarcát. Ezért is javasoljuk "kitörési pontként" a C-típusú térség körzetközpontjának a megerősítését, fejlesztését (nem pedig a néhány évvel ezelőtt sokat szorgalmazott "horizontális kooperációt").

D-típus: határmenti térségek

A D-típusú térség kategóriájába olyan határmenti kistérségeket soroltunk be, mint pl. a beregi, a szatmári vagy a bihari kistérségek. A határmentiség problémája nem az 1990-es években merült föl először – csak az 1990-es évtizedben válhatott igazi elemzés tárgyává. Korábban egyszerűen zárt zónáknak számítottak az államhatárok mentén (akkor is, ha az ország keleti, nem pedig a nyugati határvidékén feküdtek).

Pozitívum. A D-típusú térség pozitívuma egyfajta hagyományőrző jelleg. A beregi, szatmári, bihari stb. kistérségek az elmúlt évtizedekben is megőrízték egykori szubkultúrájuk olyan elemeit, amelyekre építeni lehetne és kellene (beszédesen látszik ez a bihari kistérségeken, akár Békés, akár Hajdú-Bihar megyéhez kapcsolták őket. Az előbbire Sarkadot, az utóbbira Berettyóújfalut hozzuk föl példaként). További pozitívum, hogy e térségek – amelyek (pl. encsi, edelényi, beregi, szatmári kistréségek) Magyarország leginkább periférikus térségei – a szomszédos országok számára "fejlett Nyugatnak" számítanak. Megszoktuk, hogy a D-típusú térséget csak hazai szemszögből (hazai statisztikák alapján) értékeljük. A határmenti kooperáció szempontjából azonban a D-típusú térség ma már sokkal inkább tölti be a híd, mint a "puffer" szerepét.

Negatívum. Hazai statisztikáink szerint azonban kétségtelenül a D-típusú térség – az A-típusúval együtt – az ország perifériája. Ezt az iskolázatlanság és az ehhez kapcsolódó magas munkanélküliség jellemzi. A D-típusú térség annyira a perifériára került, hogy a szomszédos ország statisztikai összehasonlításában is periféria maradhat (pl. a rétsági vagy az encsi, edelényi kistérség). További negatívumot jelent a földrajzi fekvés (pl. beregi, szatmári kistérségek stb.), ami miatt természetes módon is periférikus helyzetbe kerültek. Végül a D-típusú térség szempontjából az első világháború utáni új határok is végzetesnek bizonyultak, mert többnyire elszigetelték őket természetes városközpontjaiktól (Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad stb.).

Veszélyek. A D-típusú térség ma a teljes leszakadás állapotában van vagy afelé halad. Valamennyi mutatója országos összehasonlításban visszatérően a legkedvezőtlenebb. Itt "tanulmányozható" a periférikus helyzet összes kedvezőtlen hatása is. Ráadásul a D-típusú térség sokszor olyan természeti helyzetnek is ki van téve, amit elhárítani csak nemzetközi együttműködésben lehetne – ilyen együttműködések azonban, éppen a periférikus helyzetből adódóan nincsenek vagy csak igen kezdetleges állapotban vannak (árvíz, belvíz, talajerózió, monostruktúrás ipartelepítés és következményei stb.). Ezekkel együtt a D-típusú térség az ország leginkább pusztuló térsége.

Kitörési pontok. A D-típusú térség valódi kitörési pontja az ún. határközi együttműködés *(cross-border cooperation)*. Ehhez a már említett körülmény használható föl, ti. hogy a szomszédos térségek számára a hazai D-típusú térség a legfejlettebb nyugati térségnek tekinthető.

Ezért a D-típusú térség fejlesztésekor a határon átnyúló együttműködések számára kell minél több alkalmat teremteni.

A határon átnyúló oktatásügyi és más együttműködések elemzése során arra figyeltünk föl, hogy a D-típusú térség további sajátosságokat mutat a már említett hagyományai szerint. Általában azt tapasztaltuk, hogy ha városhiányos térségben fekszik – vagy hagyományos városközpontja nagyobb távolságra fekszik tőle – akkor a határon átnyúló együttműködések tradicionális formákat öltenek (bihari kistérségek). Ha viszont belekerül egy dinamikus városközpont vonzásába, akkor a D-típusú térség virágzani kezd – viszont e dinamikus vonzás előbb-utóbb valósággal "kiüríti" az ilyen térséget (észak-bácskai kistérségek, valamint a határ túlsó oldalán Temesvár és Arad térsége). Ezek fokozatosan előbb Budapest, később Bécs vonzásába kerülve sajátos népvándorlást produkálnak. Ebben a migrációban a magyar (később német) nyelvtudás mellett a konvertálható szaktudás értékelődik föl, illetve az ilyen szaktudást nyújtó közép- és felsőfokú szakképzés (a temesvári műszaki egyetem példája). A fejlesztés tervezésekor a meglévő hagyományokra érdemes építeni, és a határmenti együttműködésnek azokat a formáit támogatni – gazdasági kapcsolatok, kisvállalkozások, rendszeres határátkelés, közlekedési kapcsolatok, termelési kooperációk – amelyek a lakosság számára hosszú távon is előnyössé teszik a D-típusú térségben való tartózkodást.

ÖSSZEFOGLALÁS

1990-97 között kifejezetté vált a már korábban is meglévő regionális egyenlőtlenséget az oktatás iránti igények, illetve az ellátottság között. A Dunántúl nagyobb részén iskolázottabb-képzettebb a lakosság, mint az ország más térségeiben. Ugyanakkor a Tiszántúl általában egyenletesebben van oktatási-képzési intézményekkel ellátva. A tanulmány az ettől az általános képtől való eltéréseket részletesen mutatja be. A beavatkozási térségek négy típusát különbözteti meg, és pozitívumaik-negatívumaik számba vételével ún. "kitörési pontokat" ajánl az (oktatás)politikai startégia számára.

1. *A-típus* (a dél-dunántúli régióban például a letenyei vagy lenti, az észak-dunántúli régióban például a sárbogárdi vagy az észak-magyarországi régióban a rétsági stb.). Az e típusba sorolható térségek azok, amelyekben – akár a középfok általánossá tétele, akár az alapfokú ellátottság egyenlő szintre hozása miatt – *a következő években koncentrált intézményfejlesztésre lesz szükség.* Az A-típusú térség településstruktúrájához leginkább az olyan intézményrendszer illeszkedik, amely alapfokból, valamint alsó és felső középfokból áll.

2. *B-típus* (például Észak-Bácska kistérségei, Csongrád megye kistérségei, Békés megye nyugati kistérségei stb.). A B-típusú térség válhat Magyarország egyfajta "sziliciumvölgyévé". A B-típusú térség nagy esélye egyúttal közlekedései elszigeteltségének föloldása is (déli autópálya viták). *A tudásintenzív termelés települését a jelenlegi közlekedési hálózat körkörössé alakítása nagyban elősegítené.*

3. *C-típus* (például a tamási, törökkoppányi kistérség, a Fejér, Tolna és Somogy megyék határán fekvő kistérségek csakúgy, mint többek közt pl. a Középső-Tiszavidék kistérségei). A C-típusú térség "kitörési pontja" annak a városnak a megerősítése, fejlesztése, amelynek potenciálisan a vonzáskörzetében feküdnék. "Művelődési városközpontok" szervezését javasoljuk: vagyis *közép- és /vagy felsőfokú oktatási-kulturális ellátó intézmények telepítését azokba a központokba, amelyek potenciálisan több városhiányos kistérség vonzásközpontjai lehetnek.*

4. *D-típus* (határmenti kistérségek, mint pl. a beregi, a szatmári vagy a bihari). "Kitörési pontja" az ún. határközi együttműködés. A D-típusú térség fejlesztésekor *a határon átnyúló együttműködések számára – beleértve az oktatási-művelődési együttműködéseket is – kell minél több alkalmat teremteni.* A fejlesztés tervezésekor a meglévő hagyományokra érdemes építeni, és a határmenti együttműködésnek azokat a formáit támogatni – gazdasági kapcsolatok, kisvállalkozások, rendszeres határátkelés, közlekedési kapcsolatok, termelési kooperációk –, amelyek a lakosság számára hosszú távon is előnyössé teszik a D-típusú térségben való tartózkodást.

5. *Harmadfokú képzés. A harmadfokú ellátás a főiskolai hálózat energikus kiépítésével és rendszerbe szervezésével történhet.* Ma már megyénként átlagban két felsőfokú intézményt találunk: a felsőoktatást a jövőben területileg még közelebb érdemes hozni jövendő "klientúrájához", miközben az adott régió egyeteméhez kapcsoljuk őket. A megyei, városi, önkormányzati főiskolák fokozatosan egyetemi előkészítést és felsőfokú szakképzést folytatnának. *Az ország három régiójában (észak-alföldi, dél-alföldi és dél-dunántúli) a harmadfokú ellátottság regionálisan szervezhető.* Az észak-dunántúli, illetve az észak-magyarországi régióban azonban az ellátottság megoldatlan.

"Regionális egyetem" aligha jöhet létre a Dunántúl északi felében megszervezendő tudományegyetem nélkül. Ez a lépés azóta időszerű, amióta a régió tulajdonképpeni tudományegyeteme (Pozsony) kikerült ebből a régióból. Vonzásai, funkciói és struktúrája alapján *tudományegyetemi fejlesztésre pl. a szombathelyi tanárképző főiskolát esélyesnek tartjuk.* Az észak-magyarországi régió harmadfokú képzését azért kívánatos kiemelten fejleszteni, mert – demográfiai előrejelzéseink szerint – 2000 után ez lesz az ország egyetlen olyan térsége, amelyben az érintett ifjúsági korcsoport még mindig relatív többletet mutat. A régióban régóta intenzíven folyik egyetemfejlesztés (Miskolc). Távlatilag két tanárképző főiskola fejlesztése is szóba kerülhet – Eger, illetve Nyíregyháza –, amelyek a régió perifériáján helyezkednek el, azonban *fejlesztésük mellett mind történeti, mind pedig vonzáskörzeti érvek fölhozhatók*.

IRODALOM

Berényi S. ed. 1986 **A településfejlődés irányítása**. Budapest: Városépítési Tudományos és Tervező Intézet

Bibó I. Mattyasovszky J. eds. 1950 **Magyarország városhálózatának kiépítése.** Budapest: Államtudományi Intézet

Buda M., Kozma T. ed. 1997 **Határmenti együttműködés a felsőoktatásban**. *Acta Paedagogica Debrecina 96*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem

Csatári B. "Magyarország kistérségeinek néhány jellegzetessége." *http://www.rkk.hu*

Erdei F. 1941, 1974 **Magyar város**. Budapest: Akadémiai (hasonmás)

Erdei F. 1971, 1977 **Város és vidéke**. Budapest: Akadémiai (hasonmás)

Forray R. K. ed. 1993 "Kisebbségek." **Educatio 2,** 2: 173-397 (tematikus szám)

Forray R. K. 1995 "Önkormányzatok és kisiskolák." **Educatio 4**, 1: 70-81

Forray R. K., Kozma T. 1992 **Társadalmi tér és oktatási rendszer**. Budapest: Akadémiai

Forray R. K., Kozma T. 1999 **Az oktatáspolitika regionális hatásai, 1990-97** (kézirat). Budapest: Oktatáskutató Intézet. Közreműködtek: Híves T., Radácsi I.

Forray R. K., Pribersky A. eds. 1992 **Grenzüberschreitende Zusammenarbeit und Bildung**. Budapest: Oktatáskutató Intézet

Györgyi Z. 1997 "A regionális tényezők hatása a hátrányos helyzetre.**"** Liskó **I**. ed. 1997 **A hátrányos helyzetű tanulók szakképzése** (kézirat). Budapest: Oktatáskutató Intézet, 139-160

Híves T. 1994 **Kartográfiai ábrázolás lehetőségei az oktatáskutatásban**. *Kutatás Közben 205*. Budapest: Oktatáskutató Intézet

Híves T. ed. 1998 **Oktatásökológiai szöveggyűjtemény** (kézirat). Debrecen: Kossuth Lajos Tud.e. Neveléstudományi Tanszék

Híves T., Kozma T., Radácsi I. 1997 "A harmadfokú képzés területi különbségei." **Educatio 6**, 2: 236-47

Híves T., Radácsi I. 1997 "Határmentiség az észak-keleti régióban." In: Buda M., Kozma T. 1997, 89-126

Imre A. ed. 1997 "Régiók." **Educatio 6**, 3: 407-612 (tematikus szám)

Kozma T. 1983 "Szellemi életünk regionális központjai." **Magyar Tudomány** 1983, 3:181-194

Kozma T. 1987 **Iskola és település**. Budapest: Akadémiai
Kozma T. 1995a "Hochschulzugang in Ungarn." **Bildung und Erziehung** (Köln: Böhlau) **48**, 3: 323-29
Kozma T. 1995b **Harmadfokú oktatás a budapesti agglomerációban (k**ézirat). Budapest: Oktatáskutató Intézet
Kozma T. 1996 "Településhálózat és iskolarendszer." **Educatio 5,** 2: 248-59
Kozma T. 1998 "New challenges of tertiary education in East-Central Europe." In: Leitner E. ed. 1998 **Educational Research and Higher Education Reform in Eastern and Central Europe.** *Studies in Comparative Education 6*. Frankfurt: Lang, 131-43
Kozma T. et al. 1978 **A művelődés tervezése.** Budapest: MTA Pedagógiai Kutató Csoport
Kozma T. et al. 1979 **Művelődési városközpontok**. Budapest: MTA Pedagógiai Kutató Csoport
Kozma T. et al. 1983 **A felsőoktatási hálózat fejlesztésének területi-társadalmi feltételei.** *Tervezést Támogató Kutatások 65*. Budapest: Oktatáskutató Intézet
Kozma T. et al. 1989 **Képzettség és szerkezetváltás: tények és megfontolások az állami iparpolitika és a regionális szellemi központok összefüggéséhez** (kézirat). Budapest: Oktatáskutató Intézet
Kozma T., Híves T. 1995a **Oktatásdemográfiai változások: térségi előrejelzés 1990-2010** (kézirat). Budapest: Oktatáskutató Intézet
Kozma T., Híves T. 1995b **Hálózatfejlesztési súlypontok: a tankötelezettség teljesítésének területi föltételei** (kézirat). Budapest: Oktatáskutató Intézet
"Learning Towns and Cities" 1999 *http://www.lifelonglearning.co.uk*
Radácsi I. 1997 "A harmadfokú képzés területi különbségei." **Magyar Felsőoktatás** 1997, 3: 29-31
"Regions of the EU" 1999 *http://www.europa.eu.int*
Süli-Zakar I. 1997 "A Kárpátok Eurorégió a régiók Európájában." **Educatio 6**, 3: 438-51
Süli-Zakar I. ed. 1998 **Az északkelet-magyarországi régió területi és gazdasági elemzése** (kézirat). Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Társadalomföldrajzi Tanszék
Tóth J. 1986 **Mezőberény és vidéke**. Békéscsaba: MTA Alföldi Kutató Csoport

TÁBLÁZATOK

1. táblázat

Általános iskolák 1-20 fő közötti tanulólétszámmal megyénként 1993, 1997

MEGYE	iskolák száma		változás %
	1993	1997	(1993=100)
Budapest	0	5	
Baranya megye	23	21	91
Bács-Kiskun megye	16	8	50
Békés megye	3	3	100
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	49	39	80
Csongrád megye	11	6	55
Fejér megye	2	3	150
Győr-Sopron megye	15	17	113
Hajdú-Bihar megye	3	3	100
Heves megye	10	10	100
Komárom-Esztergom megye	3	3	100
Nógrád megye	10	11	110
Pest megye	14	8	57
Somogy megye	23	15	65
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	13	4	31
Jász-Nagykun-Szolnok megye	3	6	200
Tolna megye	6	5	83
Vas megye	20	18	90
Veszprém megye	10	9	90
Zala megye	7	7	100
Összesen	241	201	83

Forrás: MKM. Statisztikai O.

2. táblázat

Általános iskolák 21-50 fő közötti tanulólétszámmal megyénként 1993, 1997

MEGYE	iskolák száma		változás %
	1993	1997	(1993=100)
Budapest	16	15	94
Baranya megye	18	19	106
Bács-Kiskun megye	15	13	87
Békés megye	10	4	40
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	48	41	85
Csongrád megye	6	9	150
Fejér megye	13	8	62
Győr-Sopron megye	25	22	88
Hajdú-Bihar megye	12	8	67
Heves megye	14	13	93
Komárom-Esztergom megye	8	7	88
Nógrád megye	33	23	70
Pest megye	17	11	65
Somogy megye	34	32	94
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	19	21	111
Jász-Nagykun-Szolnok megye	5	4	80
Tolna megye	16	15	94
Vas megye	15	16	107
Veszprém megye	16	17	106
Zala megye	13	12	92
Összesen	353	310	88

Forrás: MKM. Statisztikai O.

3. táblázat

Általános iskolák 51-100 fő közötti tanulólétszámmal megyénként 1993, 1997

MEGYE	iskolák száma		változás %
	1993	1997	(1993=100)
Budapest	21	26	124
Baranya megye	19	25	132
Bács-Kiskun megye	21	23	110
Békés megye	14	15	107
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	41	44	107
Csongrád megye	8	12	150
Fejér megye	18	13	72
Győr-Sopron megye	28	30	107
Hajdú-Bihar megye	24	24	100
Heves megye	14	18	129
Komárom-Esztergom megye	7	12	171
Nógrád megye	10	17	170
Pest megye	22	35	159
Somogy megye	17	21	124
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	28	30	107
Jász-Nagykun-Szolnok megye	19	14	74
Tolna megye	16	17	106
Vas megye	18	22	122
Veszprém megye	15	17	113
Zala megye	22	22	100
Összesen	382	437	114

Forrás: MKM. Statisztikai O.

4. táblázat

Középiskolai tanulók százalékos megoszlása megyénként 1990-ben (%)

megye	Az összes tanuló arányában					14-17 évesek arányában		
	gimná-zium	szakkö-zép isk.	középisk. együtt	szak-munkás	szakisk.	szak-munkás	közép-iskola	szakisk.
Budapest	26,2	37,8	64,0	32,6	3,4	32,5	63,7	3,4
Baranya	25,6	27,6	53,2	42,7	4,1	31,7	39,5	3,0
Bács-Kiskun	23,4	25,3	48,8	49,0	2,2	34,1	34,0	1,6
Békés	21,9	30,2	52,2	45,3	2,5	31,6	36,4	1,8
Borsod-A.-Z.	23,1	31,1	54,2	42,9	2,9	31,4	39,7	2,1
Csongrád	23,6	38,5	62,0	37,3	0,7	31,3	52,1	0,6
Fejér	19,4	36,6	55,9	42,8	1,2	27,8	36,3	0,8
Győr-Sopron	22,6	39,3	61,9	36,6	1,5	28,2	47,8	1,1
Hajdú-Bihar	28,0	28,4	56,5	40,7	2,8	29,7	41,3	2,1
Heves	20,5	33,7	54,2	45,0	0,8	35,8	43,2	0,7
Komárom-E.	22,5	27,5	50,1	46,9	3,1	34,6	36,9	2,2
Nógrád	24,3	30,4	54,6	41,4	4,0	26,5	35,0	2,5
Pest	26,3	27,2	53,6	46,2	0,2	18,3	21,2	0,1
Somogy	19,9	30,6	50,5	43,7	5,8	31,9	36,9	4,2
Szabolcs-Sz.-B.	27,4	26,3	53,7	43,7	2,6	26,1	32,0	1,5
Jász-N.-Sz.	22,3	32,9	55,1	43,2	1,7	31,2	39,9	1,2
Tolna	23,4	30,6	53,9	42,1	3,9	29,6	37,8	2,8
Vas	20,0	35,6	55,6	43,6	0,8	33,9	43,2	0,6
Veszprém	22,1	29,1	51,2	46,1	2,7	31,1	34,5	1,8
Zala	21,2	36,7	57,8	42,1	0,1	31,4	43,2	0,1
Összesen	24,0	32,8	56,8	40,7	2,5	29,9	41,7	1,8

* Gimázium és szakközépiskola

5. táblázat

Középiskolai tanulók százalékos megoszlása megyénként 1997-ben (%)

megye	Az összes tanuló arányában					14-17 évesek arányában		
	gimná-zium	szakkö-zép isk.	középisk. együtt	szak-munkás	szakisk.	szak-munkás	közép-iskola	szakisk.
Budapest	31,4	49,6	81,0	16,5	2,5	22,7	111,6	3,4
Baranya	32,2	37,8	70,0	28,2	1,8	26,2	65,0	1,7
Bács-Kiskun	26,3	40,3	66,6	32,8	0,6	28,5	57,8	0,5
Békés	28,5	39,8	68,4	28,5	3,2	27,2	65,2	3,0
Borsod-A.-Z.	24,7	47,3	72,0	25,8	2,2	23,2	64,8	2,0
Csongrád	27,0	48,3	75,3	23,8	0,9	25,8	81,4	1,0
Fejér	20,1	50,1	70,2	27,2	2,5	22,8	58,9	2,1
Győr-Sopron	27,3	43,6	70,9	27,8	1,2	28,1	71,6	1,3
Hajdú-Bihar	33,3	37,5	70,7	26,0	3,3	23,1	62,9	2,9
Heves	22,8	48,0	70,8	27,3	1,9	28,1	72,9	2,0
Komárom-E.	25,8	42,4	68,2	29,3	2,4	28,2	65,6	2,3
Nógrád	24,4	45,5	70,0	27,2	2,8	21,6	55,6	2,2
Pest	30,8	35,8	66,6	31,3	2,1	16,3	34,6	1,1
Somogy	21,4	44,0	65,4	32,4	2,2	30,8	62,1	2,1
Szabolcs-Sz.-B.	29,2	37,2	66,3	29,8	3,9	22,6	50,2	2,9
Jász-N.-Sz.	26,6	42,7	69,3	28,5	2,2	27,1	65,8	2,1
Tolna	25,0	41,6	66,6	32,1	1,3	28,8	59,6	1,2
Vas	24,0	43,5	67,5	30,8	1,7	28,8	63,1	1,6
Veszprém	24,0	42,0	66,0	32,0	2,0	28,7	59,0	1,8
Zala	20,7	52,2	72,9	25,5	1,6	24,8	70,9	1,6
Összesen	27,6	44,3	71,9	25,9	2,2	24,5	68,1	2,1

6. táblázat

Lakosság, 14-17 évesek és a középiskolai tanulók számának változása 1990-97 között megyénként (%)

megye	lakos	14-17 éves	gimnáziumi tanuló	szakközépisk. tanuló	középiskola együtt*	szakmunkás tanuló	szakiskolai tanuló	összes
Budapest	93,4	69,2	114,9	125,5	121,1	48,3	70,0	95,7
Baranya	97,5	77,4	121,8	132,6	127,4	64,1	42,7	96,9
Bács-Kiskun	99,5	79,8	111,5	158,1	135,7	66,6	26,7	99,4
Békés	97,2	74,8	132,9	134,8	134,0	64,3	128,8	102,3
Borsod-A.-Z.	97,6	81,9	107,9	152,9	133,7	60,7	74,9	100,7
Csongrád	98,9	76,3	112,4	123,4	119,2	62,8	126,8	98,2
Fejér	101,0	79,4	106,7	140,7	129,0	65,3	211,6	102,7
Győr-Sopron	99,5	77,1	121,6	111,9	115,5	76,6	85,4	100,8
Hajdú-Bihar	100,4	80,1	115,5	128,4	122,0	62,2	113,9	97,4
Heves	97,7	77,8	111,9	143,3	131,4	61,0	232,8	100,6
Komárom-E.	99,1	76,6	114,5	153,9	136,2	62,5	79,8	99,9
Nógrád	94,7	76,5	95,4	142,3	121,5	62,3	67,5	94,8
Pest	107,0	80,3	123,4	138,6	131,1	71,4	991,2	105,4
Somogy	97,8	78,3	109,4	146,1	131,6	75,5	38,6	101,7
Szabolcs-Sz.-B.	100,8	81,3	110,0	145,6	127,4	70,4	154,7	103,2
Jász-N.-Sz.	97,8	78,8	123,7	134,4	130,1	68,3	136,5	103,5
Tolna	98,2	79,6	108,6	138,2	125,4	77,5	33,4	101,6
Vas	97,6	78,9	114,2	115,8	115,2	67,1	192,2	94,9
Veszprém	99,3	80,7	116,1	154,5	137,9	74,4	78,2	107,0
Zala	96,7	79,8	101,8	148,0	131,1	63,1	1528,3	104,0
Összesen	98,4	77,4	114,6	134,9	126,3	63,4	87,9	99,7

7. táblázat

Felsőoktatási intézményekben tanulók aránya régiónként szakirányok szerint 1990-ben (%)

régió	Jogi, állam-ig.	tudomány egy	peda-gógiai	gazda-sági	műszaki	művé-szeti	orvosi	agrár	katonai	öszszes
Központi	35,0	45,6	25,9	73,6	59,2	74,1	50,4	36,0	86,1	47,2
Északkeleti	17,1	0,0	12,1	9,5	9,7	4,1	1,8	0,0	0,0	7,5
Észak-Alföld	0,0	21,5	20,6	4,2	3,5	9,1	12,8	14,2	13,9	12,5
Dél-Alföld	19,4	18,6	19,7	0,0	4,0	4,2	22,2	19,0	0,0	13,4
Dél-Dunántúl	18,2	14,3	6,0	6,1	6,0	4,6	12,8	5,3	0,0	8,3
Közép-Dunántúl	10,4	0,0	2,3	0,0	7,7	0,0	0,0	2,1	0,0	2,9
Nyugat-Dunántúl	0,0	0,0	13,4	6,6	10,0	3,9	0,0	23,4	0,0	8,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

8. táblázat

Felsőoktatási intézményekben tanulók aránya régiónként szakirányok szerint 1997-ben (%)

régió	Jogi, államig.	tudo-mányegy	peda-gógiai	gazda-sági	mű-szaki	művé-szeti	orvosi	agrár	kato-nai	teoló-giai	ösz-szes
Központi	53,9	33,1	21,6	64,1	71,5	71,1	39,0	21,8	87,9	62,4	45,0
Északkeleti	9,8	5,2	19,0	8,1	6,6	5,5	0,0	29,5	0,0	5,3	11,0
Észak-Alföld	2,0	16,2	15,4	14,1	2,5	6,8	19,8	14,8	12,1	8,7	11,6
Dél-Alföld	20,8	13,2	21,7	0,0	3,5	5,8	18,5	15,7	0,0	6,6	12,1
Dél-Dunántúl	13,5	29,2	2,7	6,1	4,9	10,8	14,5	0,0	0,0	3,2	10,2
Közép-Dunántúl	0,0	3,0	1,2	3,7	11,0	0,0	0,6	1,1	0,0	7,4	3,9
Nyugat-Dunántúl	0,0	0,0	18,4	3,9	0,0	0,0	7,7	17,1	0,0	6,4	6,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

9. táblázat

10000 lakosra jutó hallgató régiónként szakirányok szerint 1990-ben (fő)

régió	Jogi, államig.	tudo-mányegy	peda-gógiai	gazda-sági	mű-szaki	mű-vészeti	orvosi	agrár	katonai	összes hallgató
Központi	6,9	22,7	23,2	31,0	40,3	5,8	16,4	9,4	6,4	162,2
Északkeleti	7,2	0,0	23,2	8,5	14,0	0,7	1,3	0,0	0,0	54,9
Észak-Alföld	0,0	19,4	33,6	3,2	4,3	1,3	7,6	6,7	1,9	78,0
Dél-Alföld	7,8	18,8	36,0	0,0	5,5	0,7	14,6	10,1	0,0	93,3
Dél-Dunántúl	10,1	19,9	15,2	7,3	11,5	1,0	11,7	3,9	0,0	80,5
Közép-Dunántúl	5,3	0,0	5,3	0,0	13,5	0,0	0,0	1,4	0,0	25,4
Nyugat-Dunántúl	0,0	0,0	34,3	7,9	19,4	0,9	0,0	17,3	0,0	79,8
Összesen	5,5	13,8	24,9	11,7	18,9	2,2	9,0	7,2	2,1	95,2

10. táblázat

10000 lakosra jutó hallgató régiónként szakirányok szerint 1990-ben (fő)

régió	Jogi, államig.	tudo-mányegy.	peda-gógiai	gazda-sági	mű-szaki	művé-szeti	orvosi	agrár	katonai	teoló-giai	összes hallgató
Központi	34,5	52,9	32,7	59,2	122,7	8,4	19,6	18,9	5,1	10,8	364,8
Északkeleti	13,5	17,9	61,9	16,0	24,5	1,4	0,0	55,0	0,0	2,0	192,1
Észak-Alföld	2,3	46,3	41,7	23,4	7,6	1,4	17,8	23,0	1,2	2,7	167,5
Dél-Alföld	26,8	42,6	66,0	0,0	12,0	1,4	18,8	27,4	0,0	2,3	197,3
Dél-Dunántúl	24,2	130,9	11,5	15,8	23,6	3,6	20,5	0,0	0,0	1,5	231,6
Közép-Dunántúl	0,0	12,1	4,5	8,7	47,4	0,0	0,7	2,3	0,0	3,2	79,0
Nyugat-Dunántúl	0,0	0,0	79,0	10,4	0,0	0,0	11,0	42,2	0,0	3,2	145,7
Összesen	17,7	44,0	41,7	25,5	47,3	3,3	13,9	23,9	1,6	4,8	223,7

Ára: 336,– Ft

Megjelent:

224 Hrubos Ildikó: A felsőoktatás dilemmái a tömegessé válás korszakában
223 Híves Tamás – Kozma Tamás – Radácsi Imre: Az MKM 1995-ös kutatási támogatása
222 Györgyi Zoltán – Imre Anna: Fenntartói társulások
221 Híves Tamás – Kozma Tamás – Radácsi Imre: Az MKM 1994-es kutatási támogatása
220 Forray R. Katalin: A falusi kisiskolák helyzete
219 Fehérvári Anikó – Liskó Ilona: Felvételi szelekció a középfokú oktatásban
218 Kozma Tamás: Az MKM 1993-as kutatási támogatása
217 Kozma Tamás: Az MKM 1992-es kutatási támogatása
216 Bajomi Iván – Szabó László Tamás – Tót Éva: A folyamatos szakmai képzés helyzete
215 Tót Éva (szerk.): Les caractéristiques du champ de la Formation Professionnelle Continue en Hongrie
214 Ladányi Andor:A felsőoktatás nemzetközi statisztikai összehasonlításban
213 Polónyi István: A felsőoktatás gazdasági jellemzői
212 Liskó Ilona – Fehérváry Anikó: Szerkezetváltó iskolák a kilencvenes években
211 Bajomi Iván: Az oktatásügyi érdekszervezetek szerepe az oktatáspolitika formálásában
210 Szabó László Tamás: Modernizáció kérdőjelekkel (Pedagógusképzés és továbbképzés)
209 Györgyi Z. – Híves T. – Imre A. – Kozma T.: Településhálózat és iskolaszerkezet
208 Forray R. Katalin (szerk.): Publikációk a cigányság oktatásáról
207 Nagy Péter Tibor: Szakoktatás és politika
206 Ladányi Andor: A felsőoktatás fejlesztési tervéről
205 Híves Tamás: Kartográfiai ábrázolás lehetőségei az oktatáskutatásban
204 Annási Ferenc – Baráth Tibor: Vélemények az iskolai menedzserképzésről egy regionális kutatás tükrében
203 Ladányi Andor: Ami jó benne és ami nem (A felsőoktatási törvény mérlege)
202 Gábor Kálmán – Mátay Melinda – Balog István – Kántor Zoltán: Az ifjúság és az elit
201 Ladányi Andor: „Nemcsak a gazdasági életben van szükség racionalizálásra, hanem kultúrpolitikánk terén is”
200 Fehérvári Anikó – Györgyi Zoltán – Tót Éva: Ifjúsági munkanélküliség
199 Szecskő Tamás: A tömegkommunikáció társadalmi hatásai
198 Kozma Tamás: A közoktatás fejlesztési koncepciójának tudományos megalapozása

A kiadványok megvásárolhatók, illetve megrendelhetők:
Oktatáskutató Intézet Educatio Kiadója
Budapest XIII.. Victor Hugo u. 18-22.
Levélcím: 1395 Budapest, Pf. 427.
Tel/Fax: 1/329-7639